

1064

Генерал

Генерал-майор

Воев. 68

911)

5-76

1914

2011-07
Ձ. 4-17.1.144

ԿԱՐ. ՄԻՐՈՒՆԵԱՆ և ԱՇ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

44-1155

ԴԱՍԱԴԻՐՔ
ՊԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ

Մ Ս Ս Ն Ս.

(ԲԱՂԱԲԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵՐՔԷ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

55 նկարով և 1 քարտեզով

ԵՐԿՐՈՐԴ, ԲԱՐԵՓՈՒՄԻԱԾ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակողական
«ԴԻՔ»
գրականություն

Թ Ի Ք Ի Ս

Տպարան «ՀԵՐՐԷՍ» Գրամատկայի վրաց. 6. Հեռախոս 566
1911

9(1)
Մ-26

Արմ.
3-2901/12

3-2901/12

APR 11 55

15 JUL 2005

ԿԱՐ. ՄԻՐՈՒՆԵԱՆ ԵՒ ԱՇ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

9CD
J-76

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Մ Ա Ս Ն Ա.

(ԲԱՂԱԲԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵՐԸ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

55 նկարով եւ 1 քարտեզով

Հրատարակ. պահեստը
«Գ.Ի.Բ.»
գրավաճառանոցում

ՀՀԻԲ. № 20862

Թ Ի Ք Ի Ս

Տպարան «Հ Ե Ր Մ Է Ս» Գրաձեպկայա փող., 6. Հեռախոս 566

1911

02 JUL 2013

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Ա. տպագրութեան

Սոյն դասագիրքը կազմւած է մեր ծխական դպրոցների հա-
խափի՝ ծրագրի համաձայն: Նա բաղկացած է երկու մասից: Ա-
ռաջին մասն իր մէջ պարունակում է քաղաքակրթութեան պատ-
մութեան տարերքը, իսկ երկրորդ մասը՝ հայոց պատմութեան
առասպելական շրջանը:

Գրքիս առաջին մասը կազմելիս մենք ձգտել ենք մատչելի
և հետաքրքիր դարձնել նիւթը, միևնոյն ժամանակ չմեղանշելով
կուլտուրայի պատմութեան սկզբունքների դէմ:

Նոյն ձգտումով ղեկավարւելով, մենք չենք բաւականացել
այս կամ այն գործիքի, զէնքի նկարագրութեամբ ու նկարով, այլ,
ըստ կարելոյն, աշխատել ենք գաղափար տալ իւրաքանչիւր գոր-
ծիքի կամ զէնքի գործադրութեան մասին և դրանով սուելի շո-
շափելի, աւելի կօնկրէտ դարձնել նախապատմական մարդկանց
իրական կեանքը: Նախապատմական մարդկանց կենցաղի այդ
պատկերները քաղել ենք մեր ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներից:

Վերոյիշեալ ձգտումն արտայայտւել է նաև դասագրքիս լեզ-
ւի նկատմամբ: Չնայած նիւթի ծանր ու լուրջ բնուորութեան,
մենք ամեն կերպ աշխատել ենք գրել պարզ նախադասութիւն-
ներով. սակայն, իհարկէ, միշտ չի յաջողւել այդ:

Դասագրքիս առաջին գլուխը, որ կրում է Ապրուստի գըլ-
խաւոր միջոցները վերնագիրը, մի տեսակ ներածութիւն է կուլ-
տուրայի պատմութեան դասընթացի համար: Նրա նպատակն է
աշակերտներին վերացնել ժամանակակից բարձր կուլտուրայից և
տանել դէպի հեռաւոր նախապատմական անցեալը, երբ մարդիկ՝
նիւթական կուլտուրայի բարիքներից զուրկ՝ գոյութեան կռիւ էին
մղում շրջապատող բնութեան դէմ: Ուսուցիչը հէնց առաջին դա-
սից մի շարք ղեկավար հարցերով երեխաներին գաղափար է տա-
լիս ապրուստի առաջնակարգ պայմանների և նրանց ձեռք բե-
րելու միջոց—գործիքների մասին ու այդպիսով հասկանալի դարձ-

39697-67

- Կ. Կառուցիկ. Очерки и этюды. Պետերբ. 1901.
- Կ. Բիւխեր. Возникновение народного хозяйства. Մասն առաջին. Պետերբ. 1907.
- Բերլին. Великая семья человечества. „Слово о словѣ“ գրքերով.
- Պրոֆ. Դ. Կուլերբաուսկի. Какъ жили люди въ старину. Իւրիև, 1906.
- Ֆր. Էնգելս. Происхождение семьи, собственности и государства. Պետերբ. 1904.
- Կ. Կառուցիկ. Возникновение брака и семьи. Պետերբ. 1906.
- Դորբինին. Древний Востокъ и героическая Греція. Մոսկ. 1906.
- Ֆր. Լիւտգենաու. Естественная и социальная религія. Պետերբ. 1908.
- Կ. Կառուցիկ. Античный міръ, іудейство и христіанство. Պետերբ. 1909.
- Պրոֆ. Գ. Գեոֆֆդինգ. Философія религіи. Պետերբ.
- Մ. Խորենացի. Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս 1881.
- Խ. ծ. վ. Ստեփանէ. Մովսէս Խորենացու հայկական պատմութիւնը. Պետերբ. 1889.
- Ստ. Մալխասեան. Դասընթաց Հայոց Մատենագրութեան պատմութեան (վիմագիր) Թիֆլիս 1899.
- Ստ. Պալասանեան. Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս 1902.

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԵՐԻՔԸ

1

ԱՊՐՈՒՍՏԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Մարդիկ պէտք է ունենան կերակուր, որ չմեռնեն քաղցից և բնակարան ու հագուստ, որ պաշտպանեն ցրտից, անձրևից, շոգից: Կերակուրը, բնակարանն ու հագուստը ամենահարկաւոր բաներն են ապրուստի համար:

Եթէ մէկը ուզենայ բնակարան շինել, պէտք է ունենայ հետեւեալ նիւթերը՝ քար, կիր, փայտ, ջուր. բացի դրանից պէտք է ունենայ հետեւեալ գործիքները՝ բլունգ, բահ, սղոց, մուրճ, կացին և այլն:

Հագուստ կարելու համար պէտք է ունենանք կտորեղէն, թել, ասեղ, մկրատ, մատնոց:

Կերակուր պատրաստելու համար էլ պէտք է ունենալ նիւթ ու գործիքներ: Օրինակ, մարդ չի կարող հաց թխել, եթէ չունենայ հետեւեալ նիւթերը՝ ալիւր, ջուր, աղ և հետեւեալ գործիքները՝ տաշտ, մաղ և այլն:

Ուրեմն մարդս իր անհրաժեշտ պէտքերը հոգալու համար պէտք է ունենայ նիւթեր և գործիքներ:

Բայց գործիք շինելու համար էլ հարկաւոր են նիւթ ու գործիքներ: Օրինակ, կացին շինելու համար, բացի նիւթերից, հարկաւոր են հետեւեալ գործիքները՝ մուրճ, զնդան, փուքս և այլն: Այս գործիքներն էլ գործիքներով են շինուում:

էր կերակուր գտնել և առանց հագուստի ու բնակարանի ապրել: Բայց տաք երկիրների դաշտերում ապրելը դժւար էր, որովհետեւ թէ սաստիկ շոգ էր լինում և թէ կերակուր քիչ էր ճարուում: Այդ պատճառով մարդիկ ապրում էին անտառներում:

Անտառներն էլ լի էին ամեն տեսակ գազաններով, որոնք հեշտութեամբ կարող էին մարդկանց փախել: Դրանցից պաշտպանելու համար մարդիկ բարձրանում էին ծառերը և կամ մտնում էին այրերը: Մի գիտնական պատմում է, որ Աֆրիկայի վայրենիները հիմա էլ գազաններից պաշտպանելու համար ծառերն են բարձրանում:

Մի ճանապարհորդ էլ տեսել է վայրենիների մի ցեղ, որ խմբերով ապրելիս է եղել անտառներում. ամեն մի խմբի մէջ եղել է մօտ 100 հոգի: Նրանք մշտական բնակարան չեն ունեցել, վատ եղանակին պատսպարւելիս են եղել ճիւղերից շինած խուղերի մէջ: Նրանց կերակուրն եղել է որսի միսը, պտուղներն ու կանաչները:

4

ՊԱՇՏՊԱՆՆԵԼՈՒ ԱՄԵՆԱԼԱԻ ՄԻՋՈՅԸ

Գազաններից պաշտպանւելու համար մարդիկ թէև բարձրանում էին ծառերը, բայց չէին կարող շարունակ ծառերի վրայ մնալ. ստիպւած էին իջնել և իրենց համար կերակուր որոնել: Գետնի վրայ կերակուր որոնելիս գազանները նրանց աւելի հեշտութեամբ կարող էին փախել, և այդպիսով մարդիկ կոչնչանային: Բայց նրանք չ'ոչնչացան, որովհետեւ ապրում էին ոչ թէ առանձին-առանձին, այլ խումբ-խումբ:

Պաշտպանւելու համար կենդանիներն էլ խմբովին են ապրում. օրինակ, թույլ կապիկները խմբովին լինելով կարողանում են պաշտպանել իրենցից շատ ուժեղ կենդանիներից: Այսպէս, մի անգամ մի ահագին արծիւ աշխատում էր ծառի վրայից տանել մի փոքրիկ կապիկ: Կապիկը

ձեռներով բռնել էր ծառի ճիւղից և գոռում էր: Հաւաքւել էին մի խումբ կապիկներ և անասելի ճիւղ ու աղմուկով աշխատում էին փրկել իրենց ընկերոջը: Նրանցից մէկը բռնել էր արծիւ թևից, միւսը ոտներից, մի ուրիշը վզից և այսպէս քաջքով էին: Նրկար չարչարւելուց յետոյ արծիւը հազիւ կարողացաւ ազատւել նրանց ձեռքից:

Մարդիկ էլ խմբովին ապրելով կարողանում էին պաշտպանւել իրենց թշնամիներից: Նրբ մի գազան մօտենում էր մարդկանց՝ նրանք ճիւղ ու աղմուկով իմաց էին տալիս միմեանց, հաւաքւում էին և քարերով ու փայտերով փախցնում գազանին:

5

ԽՄԲՈՎԻՆ ԿԵՐԱԿՈՒՐ ՃԱՐԵԼԸ

Գարնանը և ամառը, երբ անտառներում կարելի է առատ սնունդ ճարել, գայլերն ապրում են հատ-հատ կամ զոյգ-զոյգ: Բայց հէնց որ մօտենում է ձմեռը և կերակուր գտնելը դժւարանում է, նրանք խմբեր են կազմում և միասին են որսի դուրս գալիս: Խմբի մի մասը հալածում է որսը, իսկ միւս մասը աշխատում է նրա առաջը կտրել և շփոթեցնել: Ինչքան էլ որ ուժեղ լինի կենդանին, ինչքան էլ որ արագ վազի, այնուամենայնիւ կորած է, երբ ընկնում է գայլերի վոհմակի ձեռքը:

Նրբ կապիկներն ուզում են մի մեծ քարի տակից որդեր ու ճիճուներ հանել, նրանք հաւաքւում են քարի շուրջը և ընդհանուր ոյժերով շուռ են տալիս քարը:

Այսպէս ուրեմն կենդանիները միացած ոյժերով կարողանում են շատ դժւարութիւնների յաղթել և հեշտութեամբ կերակուր ճարել:

Նախամարդիկ էլ խմբովին էին ձեռք բերում իրենց կերակուրը: Օրինակ, ընտրում էին անտառով շրջապատւած մի փոքրիկ դաշտ, չորս կողմից շրջապատւած էին այդ դաշտը, յետոյ շրջանը կամաց-կամաց նեղացնում էին ու

մէջը մնացած կենդանիներին մի տեղ հաւաքում: Հէնց որ տեսնում էին, որ մի կենդանի խրանեց և ուզում է շրջանից դուրս պրծնել, վայրենի աղաղակ էին բարձրացնում. դրանից կենդանիները շփոթւում էին և վախից քարանում. այդ ժամանակ մարդիկ ճիշտ աղմուկով յարձակւում էին նրանց վրայ և կոտորում:

Այսպէս ահա խմբական կեանքը հեշտացնում է կերակուր ճարելու գործը:

6

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Նախամարդկանց խմբերը մի որ և է տեղ ապրելով, մի քանի ժամանակից յետոյ սպառում, վերջացնում էին այնտեղ գտնւած կերակուրը՝ պտուղները, մանր կենդանիները և այլն:

Ամեն մի խումբ, երբ տեսնում էր, որ ուտելիքը քլշացել է, վեր էր կենում, գնում մի ուրիշ տեղ, որտեղ առատ կերակուր կար: Երբ այնտեղ էլ ուտելիքը պակասում էր, անցնում էին մի այլ տեղ, և այսպէս շարունակ տեղից տեղ էին թափառում:

Մի ուրիշ պատճառ էլ կար, որ ստիպում էր մարդկանց թափառել: Մարդիկ հետզհետէ շատանում էին: Մի որոշ տարածութեան վրայ ապրող երկու-երեք խումբը ժամանակի ընթացքում դառնում էր չորս-հինգ խումբ: Նրանց ուտելիքը պակասում էր: Խմբերը քաղցից չմեռնելու համար պէտք է նոր բնակավայր որոնէին:

Ահա այս երկու պատճառները ստիպում էին մարդկանց տեղից տեղ անցնել, թափառել: Այսպիսի կեանքը կոչւում է թափառական կեանք:

7

ՔԱՐԷ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

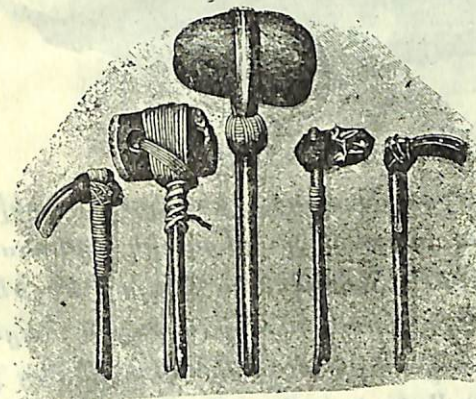
Որսի միսը կտրատելու կամ մի փայտ կտրելու համար մարդիկ արդէն ունէին քարէ դանակներ ու կացին-

ներ: Պինդ պտուղներ կտրելու համար նրանք գործ էին ածում քարէ մուրճեր: Սկզբում այդ գործիքները հաս-

Կոթաւոր քարէ կացիններ

րակ քարի կտորներ էին, յետոյ սկսեցին նրանց կտտարեւադործել: Իրենց քարէ կացինը կամ մուրճը նրանք կա-

Կոթաւոր քարէ գործիքներ

պում էին փայտի ծայրին և այդպիսով ստանում կոթաւոր գործիքներ: Կապելու համար նրանք գործ էին ածում գանգառ թելանման բոյսեր:

Այդպիսի գործիքներով աւելի հեշտութեամբ էին աշխատում, քան առաջ: Բայց և այնպէս այդ գործիքներն էլ չէին կարող հաւասարել մեր կացնին ու մուրճին:

Հիմա էլ կան վայրենի ցեղեր, որոնք քարէ գործիքներով են աշխատում: Մի անգամ մի խումբ վայրենիներ անտառում քարէ կացիներով ծառ կտրելիս են եղել: Մի ճանապարհորդ հարցրել է նրանց. «Ի՞նչքան ժամանակ է պէտք մի ծառ կտրելու համար»: Կտրողները պատասխանել են. «Մի ծառ կտրում ենք երկու լուսնի ընթացքում»: Ահա թէ որքան դժւար է քարէ գործիքներով աշխատելը:

Հացահատիկներ մանրելու կամ ծեծելու համար մարդիկ նոյնպէս գործ էին ածում քարի կտորներ: Նրանք հացահատիկներն ածում էին տափակ քարի վրայ և մի ուրիշ քարով ծեծում, մանրում էին: Դա նախնական ա-

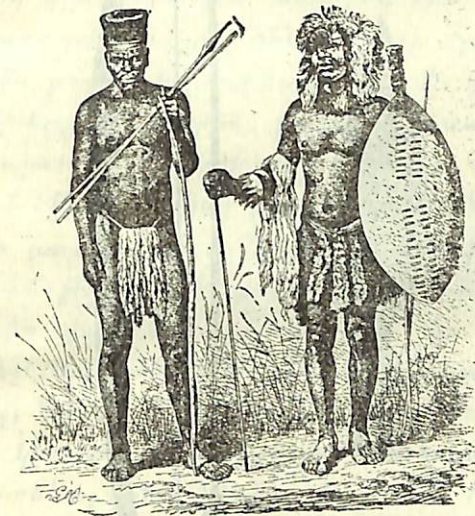

Նախնական աղօրիք

ղօրիքն էր: Երկար ժամանակ ծեծելուց տակի քարը ինքն իրեն փորւում, յղկւում էր: Մարդիկ տեսնում էին, որ փորւած քարի մէջ հատիկները թէ լաւ են ծեծւում և թէ չեն ցրւում: Այնուհետեւ նրանք սկսեցին հացահատիկները ծեծել փորւած քարերի մէջ: Այսպէս շինեց քարէ սանդղ կամ հաւանգը: Սանդերը փայտից էլ էին շինում:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ ՍՊԱՆԵԼՈՒ ԵՒ ԲՈՆԵԼՈՒ ՁԷՆՔԵՐ

Սկզբում մարդիկ քարով ու փայտով էին որսորդութիւն անում, բայց դրանցով դժւար էր կենդանիներ սպանելը, որովհետեւ նրանք թեթեւ վերքեր էին ստանում և մեծ մասամբ փախչում էին: Աւելի խոր վերքեր հասցնելու համար մարդիկ սկսեցին կատարելագործել իրենց զէնքերն ու գործիքները: Երկար փայտի ծայրին ամրացնում էին սուր քար, ոսկոր, ձկան ատամ կամ մի ուրիշ սուր բան և այսպիսով ստացւում էր մի զէնք, որ կոչւում է նիզակ:

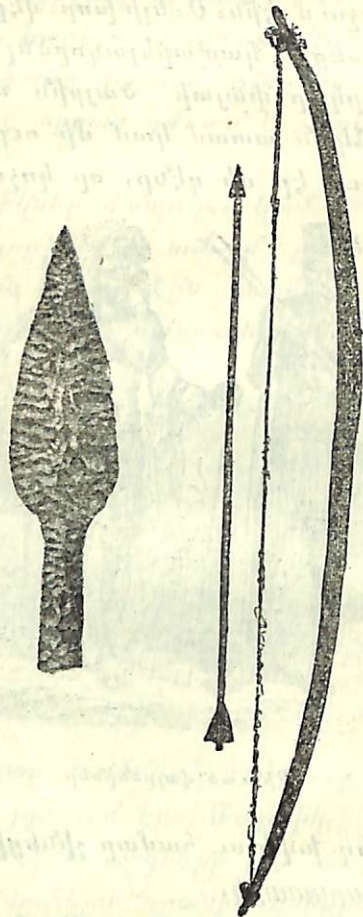
Ձինւած վայրենիներ

Քարով ուժեղ խփելու համար շինեցին մի ուրիշ զէնք, որ կոչւում է պարսատիկ:

Պարսատիկ շինելու համար վերցնում էին մի կտոր կաշի, կապում էին նրանից երկու թել՝ մէկը կարճ, միւսը երկար: Արձակելիս երկար թելը փաթաթւում էին ձեռքին, կաշւի մէջ քար էին դնում, կարճ թելը պահում էին մատների մէջ և սկսում էին պարսատիկը օդում արագ պտտել: Հէնց որ բաց էին թողնում կարճ թելը, քարը ուժգին

նետուում էր հեռուն: Պարսաարիկի հարւածը շատ անգամ
այնպէս ուժեղ էր լինում, որ կենդանին տեղնուտեղը փռու-
ւում էր գետին:

Բայց նախամարդու ամենալաւ զէնքը աղեղն էր: Աղե-
ղը նիզակ արձակելու համար էր, միայն թէ աղեղի նի-
զակները շատ էին փոքր և կոչւում էին նետ:

Նիզակի ծայր

Նետ ու աղեղ

Աղեղ շինելու համար վերցնում էին մի ճկուն ճիւղ,
ճկում էին կիսաշրջանի ձևով և ծայրերը կապում էին ա-
մուր թելով, որին լար են ասում: Նետն արձակելիս կոթը
դնում էին լարի վրայ, քաշում էին լարը և յանկարծ բաց

թողնում, ձգւած լարից նետը ուժգին շարտւում էր հեռու:

Մարդիկ ունէին և այնպիսի զէնքեր, որոնցով որսը
կարողանում էին կենդանի բռնել: Այդպիսի մի զէնք էր
պարանը: Դա մի երկար թուկ էր կամ կաշի, որի ծայրից
մի ծանր բան էին կապում կամ օղակ շինում: Երբ գցում
էին կենդանու վրայ, պարանը փաթաթւում էր կենդանու
ոտին կամ վզին և թոյլ չէր տալիս, որ փախչի:

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԿՆՈՐՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդիկ գլխաւորապէս խմբերով էին որսորդութեան
դնում և զանազան ձևերով կենդանիներ որսում: Օրինակ,
ընտրում էին բարձր խոտով ծածկւած մի դաշտ, տղամար-
դիկ նիզակները ձեռներին, իրարից հեռու պառկոտում
էին այդ դաշտում, խոտերի մէջ: Կանայք ու երեխաները
բարձրանում էին մօտակայ բլուրները և անասելի ճիւղ ու
աղմուկ էին բարձրացնում: Այդ աղմուկից վախեցած դուրս
էին թափւում թփերի մէջ պահւած կենդանիները և շփոթ-
ւած ցած էին վազում դէպի դաշտը, որ հեշտ կարողա-
նան փախչել: Երբ կենդանին վազում էր պառկած որսորդ-
ների մօտով, նրանք մէկ-մէկ վեր էին թռչում, նիզակով
խփում էին կենդանուն և իսկոյն պառկում իրենց տեղը,
որպէսզի հետևեալ կենդանիները չնկատեն: Բաւականաչափ
կոտորելուց յետոյ, բոլոր որսորդները հաւաքւում էին և
որսը ժողովում:

Կենդանիներ որսալու ուրիշ ձևեր էլ կային: Օրինակ,
շրջապատում էին անտառի մի մասը և այնտեղ եղած
կենդանիներին կամաց քշելով, մի տեղ էին հաւաքում:
Այնուհետև ամենափորձւած որսորդները ետ քաշւելով
շրջանի մի մասը բաց էին անում: Հէնց որ այդ բացւած-
քից կենդանիներն ուզում էին դուրս պրծնել, որսորդները
ուժգին հարւածելով գետին էին գլորում նրանց: Այս ձևով
մարդիկ երբեմն այնքան էին կոտորում, որ բոլորը չէին

կարողանում ուտել. որսի մեծ մասը մնում էր դաշտում և փթում:

Երբեմն գետափի մօտ քաշում էին բարձր ու երկար ցանկապատ: Նրա մէջ մի քանի տեղ փոքրիկ բացւածքներ էին թողնում: Կենդանիները գալիս էին գետի ափը ջուր խմելու: Ցանկապատը տեսնելով՝ նրանք անցնում էին բացւածքներով: Ցանկապատի ետևը, բացւածքների մօտ թագնւած էին լինում որսորդները: Հէնց որ կենդանիները անցնում էին բացւածքների միջով, որսորդները յարձակւում էին նրանց վրայ և կոտորում:

Շատ անգամ, երբ որսորդները տեսնում էին, որ կենդանիների մի հօտ է անցնում դաշտի միջով, մի ուղիղ գծով շարւում էին մէկ մէկու ետևից և կամաց-կամաց մօտենում հօտին: Երբ բաւական մօտեցած էին լինում, յանկարծ բաժանւում էին խմբերի և գոռում գոչիւնով յարձակւում կենդանիների վրայ: Այս ձևով էլ մեծ կոտորած էին անում:

Մարդիկ իրենց նախնական զէնքերով որսում էին նոյն իսկ այնպիսի հսկայ և ուժեղ կենդանիներ, ինչպիսին փիղն է: Երբ տեսնում էին, որ փիղը գալիս է, երկու խմբի էին բաժանւում: Մի խումբը ետևի կողմից յարձակւում էր փիղի վրայ և վէրքեր հասցնում. փիղը բարկացած շուռ էր գալիս դէպի նրանց, այդ ժամանակ յարձակւում էր երկրորդ խումբը: Կատաղում էր փիղը, նորից շուռ էր գալիս, բայց իսկոյն յարձակւում էր առաջին խումբը: Այսպէս փիղը մէկ դէպի առաջին խումբն էր դառնում, մէկ դէպի երկրորդը, մինչև որ թուլացած տապալւում էր գետին: Այդ ժամանակ մարդիկ վրայ էին թափւում և իրենց դանակներով ու կացիններով կտրատում էին փիղի մարմինը:

Սակայն որսորդութիւնը միշտ խմբովին չէր կատարւում: Ամեն մի որսորդ էլ իր նետ ու աղեղով կամ նիզակով կարողանում էր կենդանիներ և թռչուններ սպանել:

Մարդիկ նիզակներով ձկնորսութիւն էլ էին անում:

Մտնում էին ջուրը, կիսաշրջան էին կազմում և ջրի տակ սուզւելով՝ նիզակներով խփում էին ձկներին: Երբ մի քանի ձուկ խրւում էր նիզակի ծայրին, դուրս էին բերում ափը և ուտում:

Այսպէս էլ էին ձուկ որսում: Գետի մէջ ցանկապատ էին շինում և մէջտեղը մի անցք թողնում: Այդ անցքի առաջ շարւում էին մի քանի կողովներ և օրերով թողնում էին գետի մէջ, որ ձկներով լցեն:

Ձկնորսութիւն անելով մարդիկ այնքան էին վարժւել, որ գետերի և ծովերի մէջ կարողանում էին երկար ժամանակ լողալ ու սուզւել: Խմբով մտնում էին ջուրը, լողալով բաւական հեռանում էին ափից և ջրին խփելով ու ճշալով աշխատում էին ձուկը քշել դէպի ափը: Հետզհետէ շրջանը փոքրացնելով, ձուկը հաւաքում էին մի տեղ: Այնուհետև կանանց ու երեխաների օգնութեամբ լցնում էին իրենց ցանցերն ու կողովները և ափ դուրս բերում:

Մարդիկ իրենց ձկնորսական ցանցերն ու կողովները շինում էին տերևներից և թելանման բոյսերից: Երբեմն այնպիսի մեծ ցանցեր էին շինում, որ միանգամից կարողանում էին հարիւրաւոր ձկներ բռնել:

ՊԱՇԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼԸ

Որսորդութիւնն ու ձկնորսութիւնը մարդկանց կեանքը առաջւանից աւելի ապահով դարձրեց: Սակայն նրանց կեանքը դեռ այնքան էլ ապահով չէր: Շատ անգամ ոչ մի որս չէին կարողանում գտնել և քաղցած էին մնում: Իսկ երբեմն էլ այնքան կենդանիներ էին սպանում, որ բոլորը չէին կարողանում ուտել, աւելորդը հոտում էր և անպէտքանում:

Մարդիկ կամաց-կամաց սովորեցին իրենց ունեցած ուտելիքից պաշար պատրաստել, որ քաղցած չմնան:

Սկզբում նրանք կարողանում էին պահել միմիայն

հացահատիկներ և զանազան չոր պտուղներ, որոնք հեշտութեամբ չէին փթում: Այդ պաշարը պահում էին փոսերի կամ մաղախների մէջ: Այնուհետև, երբ սովորեցին ուտելիքը արևի տակ չորացնել, սկսեցին նաև մսի պաշար պատրաստել:

Չորացնելը կարող էին պատահմամբ սովորել: Առատ որսից յետոյ այս ու այն տեղ մսի կտորներ էին մնում թափթփած: Մարդիկ տեսնելով որ արևի տակ մնացած կտորները չորանում են և էլ չեն փչանում, սկսեցին մսի կտորներ շարել արևի տակ և չորացնել:

Մարդիկ կարող էին տեսնել նաև, որ մսի բարակ կամ փոքրիկ կտորներն աւելի շուտ են չորանում և աւելի համեղ են լինում, քան մեծ ու հաստ կտորները, այստեղից հեշտ էր հասկանալ, որ միսը լաւ չորացնելու համար հարկաւոր է բարակ կտրատել:

Նոյնը անում էին առատ ձկնորսութիւնից յետոյ: Քարէ դանակներով ճղում էին ձկները և փռում տաք քարերի վրայ:

Այսպիսով մարդիկ սովորեցին մսի և ձկան պաշար պատրաստել: Դրանից յետոյ նրանց կեանքը բաւական ապահով դարձաւ, որովհետև որս կամ պտուղներ չգտնելու դէպքում, նրանք կարող էին ուտել պատրաստած պաշարից:

11

ՅՂԿԻԱԾ ՔԱՐԷ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

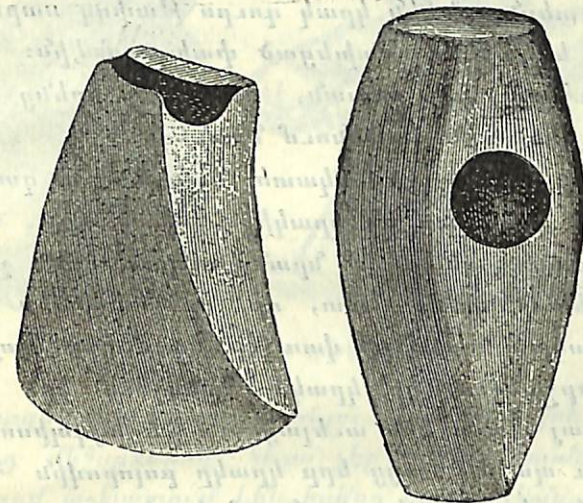
Բացի կենդանիների մսից, մարդիկ ուտում էին նաև տեսակ-տեսակ պտուղներ ու սերմեր: Պինդ սերմերը ծեծում էին քարով և այնպէս ուտում: Ծեծելիս նկատում էին, որ մի քարը մաշում, յղկում է միւս քարի երեսը. իսկ երկար ժամանակ միևնոյն գործիքը բանեցնելով, տեսնում էին, որ տակի քարը շատ փորւելուց նոյն իսկ ծակւում է:

Այս գիւտը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Առաջ քարէ

20

կացին կամ մուրճ շինելիս ստիպւած էին կոթը թելանման բոյսերով ամրացնել: Հիմա արդէն նրանք իրենց կացինը կամ մուրճը ծակում էին և փայտի կոթը այդ ծակի մէջ ամրացնում:

Երբ քարը մաշւելուց յղկւում էր, այլ ևս չէր ցաւեցնում մարդկանց ձեռքը և բացի դրանից աւելի լաւ էր կտրում: Այդ պատճառով մարդիկ սկսեցին իրենց գործիքները յղկել ու սրել:

Յղկած կացիններ

Այն ժամանակը, երբ մարդիկ քարէ գործիքներ էին գործ ածում, պատմութեան մէջ կոչւում է քարի դար:

Քարի դարը բաժանւում է երկու շրջանի, առաջին շրջանը կոչւում է չղկած քարի դար, իսկ երկրորդը՝ յղկած քարի դար:

Քարի դարը շատ երկար տևեց: Հազարաւոր տարիներ մարդիկ աշխատում էին քարէ գործիքներով: Այդ տեսակ գործիքներից մի բանիսը մենք մինչև հիմա էլ գործ ենք ածում. օրինակ, քարէ սանդը, երկանքը:

21

ԿՐԱԿԻ ԳԻՒՏԸ

Սկզբում մարդիկ թէև կրակ չէին գործածում, բայց բնութեան մէջ տեսնում էին: Այսպէս պատահում էր, որ կայծակն ընկնում, վառում էր անտառը կամ դաշտը: Մարդիկ կրակը տեսնելով սարսափած փախչում էին: Երբեմն էլ նրանք տեսնում էին կրակ դուրս թափող սարեր՝ հրաբուխներ և դարձեալ վախեցած փախչում էին:

Այնուհետև, երբ տեսան, որ կրակը իրենց վնաս չի տալիս, այլևս չէին վախենում նրանից:

Մարդիկ կարող էին նկատել նոյնպէս, որ գազանները սարսափած փախչում են կրակից:

Այդ բանը տեսնելով՝ նրանք ուզում էին շարունակ կրակ ունենալ իրենց մօտ, որ պաշտպանեն գազաններից: Սակայն նա միշտ վառ չէր մնում. երբ փայտը այրւում, վերջանում էր՝ կրակը հանգչում էր: Հանգչող կրակի վրայ փայտ էին աւելացնում և այդպիսով աշխատում վառ պահել: Բայց երբ կրակը բոլորովին հանգչում էր, նրանք էլ չէին կարողանում վառել:

Յետոյ մարդիկ գտան կրակ հանելու միջոցը: Քարէ գործիքներ տաշելիս, երբ քարը քարին էին խփում, կայծեր էին դուրս թռչում: Կայծերը չոր խոտի կամ տերեւների մէջ ընկնելով կրակ էին առաջացնում: Փայտը փայտին քսելիս էլ կրակ էր առաջ գալիս:

Այդ տեսնելով, մարդիկ վերցնում էին երկու փայտ, արագ քսում էին իրար, մինչև որ փայտերը տաքանալով վառէին:

Աւելի հեշտ էին կրակ ստանում, երբ փայտի մի ծայրը խրում էին հողի մէջ, միւսը դէմ էին տալիս կրծքին և մի ուրիշ փայտով սկսում էին արագ քսել, մինչև որ փայտը վառէր: Շատ անգամ էլ փայտերով կրակ աւելիս, մօտները չոր խոտ էին ունենում, որ փայտը հեշտ

վառէ: Կամ վերցնում էին մի տափակ փայտի կտոր և նրա մէջ փոսիկներ փորում. երբ ուզում էին կրակ հանել, փոսիկի մէջ մի ձող էին դնում և ձեռքի փեղով արագ պտտում: Խիստ շփւելուց ձողիկի ծայրը տաքանում էր և վառում: Ձողը հեշտ պտտելու համար մարդիկ կաշէ թել կապեցին ձողիկին և այդպիսով հեշտացրին կրակ հանելը:

Վաղերինները կրակ են հանում

Մարդիկ թէև կրակ հանելու շատ միջոցներ գիտէին, բայց այդ միջոցներով հեշտ չէր կրակ ստանալը: Այդ պատճառով աշխատում էին իրենց կրակը չհանգցնել, միշտ վառ պահել:

Կանայք ու երեխաներն էին նայում կրակին. երբ տեսնում էին, որ կրակը հանգչում է, իսկոյն փայտ էին ձգում մէջը և այսպիսով օջախը միշտ վառ էր մնում:

Մինչև հիմա էլ հայերս իրար անիծելիս, ասում ենք. «օջախդ հանգչի»: Եթէ հիմա մեր օջախը հանգչի, մենք իհարկէ մեծ վնաս չենք ստանայ, որովհետև իսկոյն լուցկով կարող ենք վառել: Բայց եթէ նախամարդկանց օջախը հանգչէր, նորից վառելու համար անագին աշխատանք էր հարկաւոր: Այնպէս որ հին ժամանակ «օջախդ հանգչի» խօսքը մեծ անէծք էր:

Կրակի նշանակութիւնը այնքան մեծ էր, որ մարդիկ նրա մօտին գանազան առասպելներ էին պատմում: Հին

յոյներն ասում էին, թէ սկզբում կրակը միայն աստուած-
ների ձեռքին է եղել: Պրոմէթէոսը յափշտակել է այդ
կրակը և բերել, աւել է մարդկանց, որ նրանք էլ աստ-
ւածների պէս օգտւեն կրակի զօրութիւնից: Աստուածները
զայրացել են Պրոմէթէոսի վրայ, շղթայել են Կովկասեան
լեռներում մի ժայռին ու մի արծիւ են ուղարկել, որ
քրքրի, յօշոտի նրա աճող լեարդը:

13

ԽՈՐՈՎԵԼՆ ՈՒ ԹԽԵԼԸ

Մարդիկ նկատելով որ կրակի կամ տաք մոխրի մէջ
ընկած ուտելիքը համեղանում է, սկսեցին իրենց ուտելիքը
մոխրի կամ կրակի մէջ գցել, որ համեղանայ:

Այդ ձևով խորովելուց յետոյ մարդիկ շուտով հասկա-
ցան, որ լաւ խորովելու համար հարկաւոր է ուտելիքը կրակից
մի քիչ հեռու պահել: Եւ դրա համար զանազան միջոցներ
գտան:

Օրինակ, կրակի շուրջը տնկում էին մի քանի ձող,
նրանց ծայրերին ամրացնում էին ձիւղերից հիւսած ցանց,
ցանցի վրայ շարում էին մսի կտորներ և խորովում:

Կամ երկար ձողին անց էին կացնում մսի կտորներ,
ձողը թեք տնկում էին կրակի մօտ և միսը խորովում էր:

Եթէ մսի կտորները մանր էին լինում, այն ժամա-
նակ ձողը չէին տնկում հողի մէջ, այլ ձեռքով բռնում էին
կրակի վրայ մինչև միսը խորովէր:

Առաջ, քանի մարդիկ ծանօթ չէին կրակի հետ, հացա-
հատիկները մանրում, աղում էին, ապա ջրի հետ խառնե-
լով շփոթ էին շինում և ուտում:

Իսկ երբ խորովելու արւեստը սովորեցին, սկսեցին
ալիւրի շփոթը կպցնել կրակով տաքացած քարերին և թխել:

Մի քանի ցեղեր եգիպտացորենի ալիւրը խառնում
էին սառը ջրի հետ, ստացւած շփոթից պատրաստում էին
ձեռքի ափի մեծութեան և երկու մատի հաստութեան լո-

շեր: Այդպիսի լօշերը փաթաթում էին տերևների մէջ,
շարում էին տաք մոխրի վրայ և կրակով ծածկում: Այս
ձևով լօշերը շատ լաւ էին թխւում:

Բայց նախամարդկանց հացը անխաշ էր, որովհետև
նրանք դեռ չգիտէին խմոր թխեցնելը: Խմոր թխեցնելու
հետ նրանք բաւական ուշ ծանօթացան: Դեռ մինչև հիմա
էլ գործ է ածւում անխաշ հացը: Օրինակ, վրացիների
պատրաստած ճաթը (եգիպտացորենի հացը) անխաշ է:
Անխաշ հաց է նաև մեր նշխարը, հրէաների գատկական
բաղարջը:

14

ԿՐԱԿՈՎ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ կրակով նոյն իսկ որսորդութիւն էին
անում: Նրանք գնում էին թփերով ծածկւած դաշտերը,
որովհետև գիտէին, որ թփերի մէջ շոգից պահւած էին լի-
նում զանազան կենդանիներ: Թփերը կրակում էին, որ
կենդանիները դուրս փախչեն նրանց միջից: Եւ իսկապէս,
կենդանիները սարսափահար դուրս էին թռչում վառող
թփերից ու փախչում: Բայց շուտով խրտնած ետ էին
դառնում, որովհետև դիմացի կողմն էլ կրակ էր լինում
վառած: Կենդանիները շարում էին, չէին իմանում՝ ուր
փախչեն: Այդ ժամանակ յանկարծ վայրենի աղաղակներով
դուրս էին վազում պահ մտած մարդիկ և կոտորում կեն-
դանիներին:

Շատ անգամ էլ անտառի մօտ բարձր ցանկապատ էին
քաշում քամու հակառակ կողմը և ցանկապատի մէջ տեղ-
տեղ բացւածքներ թողնում: Բացւածքների մօտ կանգ-
նում էին աղամարդիկ դազանակներով կամ նիզակներով:
Երբ այս ամենը պատրաստ էր լինում, կանայք ու երե-
խաները գնում էին անտառի այն կողմը, որտեղից բամբի
փչում էր, և մի քանի տեղ կրակ էին վառում: Կրակը
արագ սկսում էր տարածւել: Կենդանիները սարսափած

վազում էին ցանկապատի կողմը և անցնում էին բացառա-
ների միջով. այդ ժամանակ բացառաբանների մօտ կանգնած
որսորդները անխնայ կոտորում էին նրանց:

15

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Թէև մարդիկ բաւական վարժւել էին որսորդութեան
մէջ, բայց և այնպէս նրանց կեանքը դեռ էլի ապահով
չէր: Պատահում էր, որ օրերով թափառում էին որսի ե-
տեւից և յաջողութիւն չգտնելով վերադառնում էին տուն:
Մսի պաշար էլ միշտ չէին ունենում:

Որսորդական կեանքի անապահովութիւնը վերացաւ
այն ժամանակ, երբ մարդիկ սկսեցին զանազան թռչուն-
ներ ու կենդանիներ պահել իրենց մօտ և օգտւել նրանցից:

Մարդիկ թռչուններին և կենդանիներին միանգամից
չընտելացրին, այլ հետզհետէ: Ընտելացումը կատարւում
էր զանազան ձևերով.

1) Որսորդութիւնից վերադառնալիս մարդիկ երբեմն
իրենց հետ բերում էին զանազան թռչունների և կենդա-
նիների ձագեր: Այդ ձագերը շատ անգամ նրանք բերում
էին ոչ թէ ուտելու, այլ խաղացնելու, զւարճանալու հա-
մար: Ձագուկների հետ սիրում էին խաղալ թէ մեծերը և
թէ փոքրերը: Այդպիսով ձագերը մնում էին մարդկանց
մօտ: Նրանցից շատերը մեծանալով ընտելանում էին—
ապրում մարդկանց մօտ և էլ չէին հեռանում նրանցից:
Իսկ մարդիկ առաջւայ պէս սիրով պահում էին նրանց:
Փոքր հասակից ընտելացնելը շատ հեշտ էր:

2) Մարդկանց բնակավայրի մօտ միշտ կարելի էր
գտնել կերակրի մնացորդներ: Այդ պատճառով մի քանի
կենդանիներ, օրինակ, խոզը, շունը, մուկը շարունակ թա-
փառում էին մարդկային բնակավայրի մօտ: Այդ կենդա-
նիները հետզհետէ մօտենում, ընտելանում էին մարդկանց:
Մարդիկ նրանց չէին հալածում, որովհետև նրանցից փաս-

չէին ստանում: Ընդհակառակը շատ անգամ նոյն իսկ օգ-
տւում էին այդ կենդանիներից՝ բռնում էին և ուտում:

3) Մարդիկ մի ուրիշ բան էլ ունէին, որ նոյնպէս
քաջում մօտեցնում էր մի քանի կենդանիների. դա կրակն
էր: Կատուները, օրինակ, մինչև օրս էլ սիրում են կրակի
մօտ նստել: Բայց կատուներին ընտելացնողը միայն կրակը
չէր: Նրանք տեսնելով որ մարդկանց բնակավայրի մօտ
բռն են դրել բազմաթիւ մկներ՝ այլ ևս չէին հեռանում
մարդկանցից:

4) Կենդանիների ընտելացնելուն բաւական օգնում
էր պարանը: Այդ գործիքով մարդիկ կարողանում էին
որսը կենդանի բռնել: Եթէ բռնած կենդանին հանդարտ էր
լինում, շատ շուտ էր ընտելանում. օրինակ, ոչխարներին
ընտելացնելը շատ հեշտ էր:

5) Ոչխարները այնքան հանգիստ կենդանիներ են, որ
մարդիկ շատ անգամ նոյն իսկ չէին բռնում նրանց, այլ
թողնում էին, որ մնան անտառում կամ դաշտում: Բայց
որպէսզի չփախչեն, դաշտը կամ անտառը շրջապատում
էին բարձր ցանկապատով: Ցանկապապը նրանց պաշտպա-
նում էր գազաններից:

Ահա այսպէս, մարդիկ ժամանակի ընթացքում ընտե-
լացրին շանը, կատին, ոչխարին, այծին, կովին, գոմշին,
ձիուն, իշին, ուղտին, փղին, հաւին, սաղին, բադին և այլն:

Ընտելացրած կենդանիներից մարդիկ շատ օգուտներ
էին ստանում: Այդ պատճառով հետզհետէ նրանք ընտանի
կենդանիների թիւը սկսեցին շատացնել և այդպիսով անաս-
նապահ կամ խաշնարած դարձան:

Անասնապահութիւնը նրանց կեանքը աւելի ապահովեց,
այլևս օրերով չէին թափառում որսի ետեւից, այլ օգտւում
էին իրենց ընտանի կենդանիներից:

Խաշնարածութիւնն աւելի թափառական դարձրեց
մարդկանց: Առաջ նրանք իրենց ուտելիքի համար էին
թափառում, իսկ հիմա պէտք է թափառէին, որ իրենց
կենդանիների համար կերակուր ձարեն:

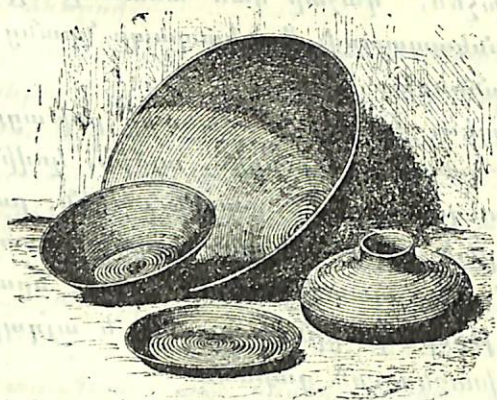
ԵՓԵՂՈՒ ԱՐԻԵՍՏԸ ԵՒ ԿԱԻԷ ԱՄԱՆՆԵՐԸ

Մարդիկ իրենց թափառումների ժամանակ երբեմն պատահում էին տաք աղբիւրների: Նրանք նկատում էին, որ տաք ջուրը փափակացնում է հացահատիկները, պտուղները, միսը:

Այժմ, երբ արդէն գտել էին կրակը, իրենք էլ կարող էին ջուր տաքացնել: Դրա համար ամաններ էին հարկաւոր:

Դեռ մինչև կրակի գիւտը նրանք իբրև աման գործ էին ածում զանազան պտուղների կճեպներ կամ կենդանիների պատեաններ. այսպէս՝ գործ էին ածում դդումներ, խոշոր ընկոյզներ, կրիայի վահաններ և այլն:

Առաջ այդ ամանների մէջ նրանք պահում էին իրենց ուտելիքն ու խմելիքը: Իսկ կրակը գտնելուց յետոյ սկսեցին նաև ջուր տաքացնել:

Հիւսած ամաններ

Մարդիկ չբաւականացան այս ամաններով: Նրանք հետզհետէ շինեցին աւելի յարմար ամաններ: Փայտից շինում էին թասեր, ճիւղերից հիւսում էին բլթոցներ և զամբիւղներ, կենդանիների մորթին ամբողջապէս հանելով պատրաստում էին տկեր և այլն:

Երբ ամանները կրակի վրայ էին դնում, տեսնում էին, որ նրանք այրւում են: Այդ պատճառով նրանք սկսեցին ամանները տաք մոխրի վրայ դնել:

Չուրը տաքացնում էին նոյն իսկ հիւսած բլթոցներով: Դրա համար բլթոցները թաց էին անում և այնքան տրորում էին, մինչև որ հիւսածքները իրար մօտենում, կպչում էին ու ջրի համար անթափանց դառնում:

Մարդիկ շուտով նկատեցին, որ կաւը ջուր պահելու յատկութիւն ունի: Այս բանը նրանք կարող էին պատահմամբ տեսնել. հիւսած ամանը կաւահողի վրայ դնելով նրանք նկատում էին, որ ամանին կպած կաւը պահում է ամանի միջի ջուրը: Այս բանից նրանք կարող էին գլխի ընկնել, որ հիւսած ամանները կաւով ծեփեն: Այդպէս էլ անում էին: Ծեփած կաւը պնդանում էր և ամանը անթափանց դարձնում: Կաւով պատած բլթոցները կարելի էր նաև կրակի վրայ դնել: Ամանի կաւը կրակի վրայ այրւում, թրծւում էր և քարի պէս պնդանում: Ստացւում էր կաւապատ աման:

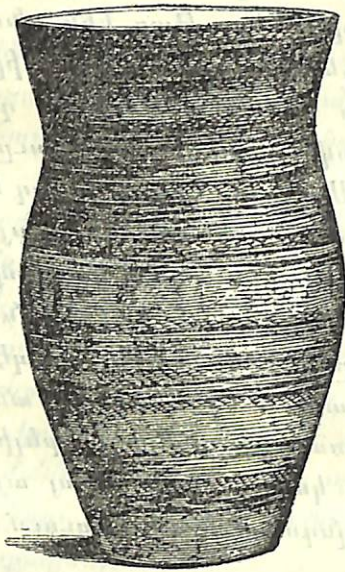
Այս տեսակ ամաններով նրանք արդէն կարողանում էին ջուրը եռացնել: Եռացրած ջրի մէջ ուտելիքը ոչ միայն փափկում էր, այլև նւիտւմ: Դրանից յետոյ մարդիկ սովորեցին կերակուր եփել:

Կաւապատ բլթոցներից յետոյ իսկական կաւէ աման շինելը շատ հեշտ էր: Երբ բլթոցը ներսից ծեփում էին կաւով և կրակի վրայ դնում, տեսնում էին, որ բլթոցը այրւում է, իսկ կաւը պնդանում, թրծւում: Ստացւում էր կաւէ աման: Այդպիսի ամանների վրայ դրսից մնում էին հիւսածքի հետքերը նախշերի նման:

Այնուհետև այնքան վարժեցին կաւագործութեան մէջ, որ առանց բլթոցների էլ կարողանում էին զանազան ձևի ամաններ պատրաստել, ինչպէս որ հիմա էլ պատրաստում են մեր բրուտները—կաւագործները:

Եփելու արւեստը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ մարդկանց համար: Բազմաթիւ դժւարամարս սերմեր ու պտուղ-

ներ այժմ հեշտամարս դարձան: Այնուհետև մարդիկ կարողանում էին տեսակ-տեսակ կերակուրներ պատրաստել, թէ բուսեղէն և թէ մսեղէն:

Կաւէ աման հիւսւածքի հետքերով

Եփելու արւեստի հետ միասին մտաւ նաև գդալի ու պատառաքաղի գործածութիւնը, որովհետև տաք կերակուրը դժւար էր ձեռքով ուտել: Թէ գդալները և թէ պատառաքաղները պատրաստում էին փայտից: Նախնական պատառաքաղը մի սրածայր փայտիկ էր: Այդպիսի պատառաքաղներ մինչև հիմա էլ գործ են ածւում Չինաստանում:

17

Զ Ա Ր Դ Ե Ր

Ինչպէս որ հիմա մարդիկ սիրում են զարդարւել, պճնւել, այնպէս էլ նախամարդիկ սիրում էին զարդարւել: Մենք հիմա զարդերը կրում ենք գլխաւորապէս շո-

ւերի վրայ, իսկ նախամարդիկ կրում էին մերկ մարմնի վրայ, որովհետև դեռ հագուստ չունէին: Ճանապարհորդները մերկ մարդիկ շատ են տեսել, բայց առանց զարդարանքի մարդ չեն տեսել:

Բազմատեսակ էին նախամարդկանց զարդերը: Նրանք իրենց մազերը զարդարում էին փայլուն փետուրներով: Վզից, ձեռքերից, ոտներից, մէջքից կապում էին թելեր, իսկ թելերին անց էին կացնում գոյնզգոյն խեցիներ, սիրուն փայտիկներ, քարեր, ոսկորներ, ատամներ, փայլուն մետաղներ և այլն:

Ամենից շատ իրեր կրում էին մէջքին կապած թելից, որովհետև այդտեղից կախկաւած իրերը չէին խանգարում աշխատանքի ժամանակ: Մէջքի թելից կախում էին տեսակ-տեսակ խեցիներ, գոյն-գոյն քարեր, զանազան ձևի ոսկորներ, փայլուն փետուրներ, գեղեցիկ մորթերի կտորներ. այնպէս որ շատ անգամ կախկաւած իրերը զոգնոցի պէս ծածկում էին մարմնի մերկութիւնը առջևից ու ետևից:

Նախամարդիկ իրենց մազերը սանրում էին այլ և այլ ձևերով, որպէսզի գեղեցիկ երևան:

Նրանք սիրում էին նաև գոյնզգոյն ներկերով նախ-

Զարդարւած փայրենի

շել իրենց մարմնի զանազան մասերը՝ երեսը, գլուխը, մատները, ատամները: Երբեմն նրանք տասնեակ վերստեր էին անցնում ներկեր բերելու համար:*)

Ներկերը գործ էին ածում ոչ միայն իբրև զարդարանք, այլ և որպէս վախեցնելու միջոց. աշխատում էին

Զարդարած գլուխներ

ներկերով դէմքը սարսափելի դարձնել և դրանով վախեցնել թշնամիներին:

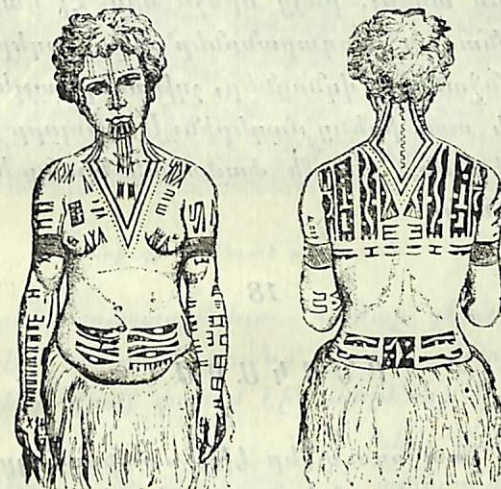
Մի քանի զարդեր առաջ են եկել հալատալիքից: Նախամարդիկ կարծում էին, թէ իրենց աստուածները կերակրւում են արիւնով. այդ պատճառով, երբ ուզում էին

*) Երեսին ներկեր քսելու սովորութիւնը մինչև հիմա էլ մնացել է կանանց մէջ, իսկ մատներն ու մազերը ներկելու սովորութիւնը՝ մահմեդականների մէջ:

աստուածներին դուր գալ, կտրում էին իրենց մարմինը և արիւն բաց թողնում աստուածների համար:

Նոյնն էին անում հիւանդութիւնների ժամանակ: Երբ մէկը հիւանդանում էր, նրանք կարծում էին, թէ որ և է աստուած բարկացել է հիւանդի վրայ. իսկոյն հիւանդի մարմնից արիւն էին բաց թողնում, որ բարկացած աստուածը խմի ու հանդստանայ:

Կտրւած վէրքերի հետքերը մնում էին մարմնի վրայ: Այդպիսի հետքեր ունեցող մարդը նոյն իսկ պարծենում էր, որովհետև հետքերը ցոյց էին տալիս, որ նա ծառա-

Մարմինը դաջած նախշած աղջիկ

յութիւն է արել աստուածներին: Որպէսզի հետքերը չօչնչանային, նրանք զանազան առարկաներ էին ցցում կտրւածքների մէջ: Այսպէս օրինակ, անց էին կացնում ոսկորներ, խեցիներ, սիրուն փայտիկներ, փայլուն մետաղներ և այլն:

Շատ անգամ արիւն բաց թողնելու համար մարմինը ոչ թէ կտրում էին, այլ ծակծկում էին ձկան ատամներով, այդ ծակոտիւնները լցնում էին զոյնզոյն ներկերով, և ըստացւում էին սիրուն նախշեր, որոնք երբեք չէին ջրն-

Նույն: *) Վերջը այդ կտրածքներն ու նախշերը դարձա-
րանք դարձան: Այնուհետև մարդիկ իրենց մարմինը դաշտում
էին ոչ թէ աստվածներին արիւն տալու համար, այլ դար-
գարելու, սիրուն երևալու համար:

Զարդերը գործ էին ածում նաև իրրի ցեղական նը-
շաններ: Մի ցեղի բոլոր անդամները այսի վրայ ունենում
էին մի տեսակ կտրածքներ, մի ուրիշ ցեղի անդամները
ախանջներից քաշ էին անում օղեր, մի երրորդ ցեղը գը-
լուխը ներկում էր կարմիր ներկով և այլն: Դրանով ցե-
ղերը տարբերում էին իրարից:

Դարեր են անցել, բայց մինչև օրս էլ մարդիկ գործ
են ածում զանազան զարդարանքներ՝ ախանջօղեր, մատանի-
ներ, ապարանջաններ, վզնոցներ, շղթաներ, այլև աշխատում
են սիրուն ձև տալ իրենց մազերին: Այս բոլորը հիմա միայն
զարդարանքներ են, իսկ մի ժամանակ նրանք եղել են նաև
ցեղական նշաններ:

18

Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն

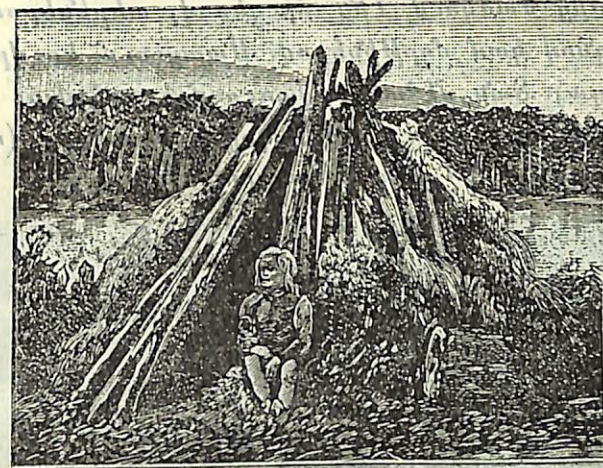
Մարդիկ շատ օգուտներ էին ստանում կրակից: Կրա-
կը նրանց պաշտպանում էր զազանների յարձակումներից:
Կրակով նրանք որսորդութիւն էին անում: Կրակի վրայ
պատրաստում էին իրենց կերակուրը: Այդ պատճառով
մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին, որ կրակը միշտ վառ
մնայ:

Բայց ինչքան էլ որ աշխատէին կրակը վառ պահել,
այնուամենայնիւ քամին ու անձրևը չէին թողնում, որ
վառ մնայ:

Հարկաւոր էր կրակը պաշտպանել քամուց և անձրևից:

*) Մարմինը դաշտում սովորութիւնը պահպանել է, օրինակ, հայերիս և
մահմեդականների մէջ: Դաջած մարմին ունեցողները մեղանում մահտեսի կամ
հաջի են կոչւում:

Եւ ահա մարդիկ զանազան միջոցներ են գտնում կրակը
պաշտպանելու համար: Այն կողմը, որտեղից քամին փչում
էր, պատւար էին շինում, և կրակը հանդարտ վառում

Գիտնի վրայ շինած բնակարան

էր: Իսկ անձրևից պաշտպանելու համար գետնի մէջ մի
քանի ցցեր էին տնկում, դրանց վրայ ամրացնում էին
ճիւղեր, ճիւղերի վրայ փռում էին տերևներ կամ մորթի-

ներ: Այսպիսով ըս-
տացւում էր մի
ծածկ, որի տակ ա-
զատ վառւում էր
կրակը: Գիշեր ժա-
մառակ կամ վառ
եղանակներին մար-
դիկ նստոտում էին
այդ ծածկերի տակ,
կրակի շուրջը բո-
լորած: Այնուհետև

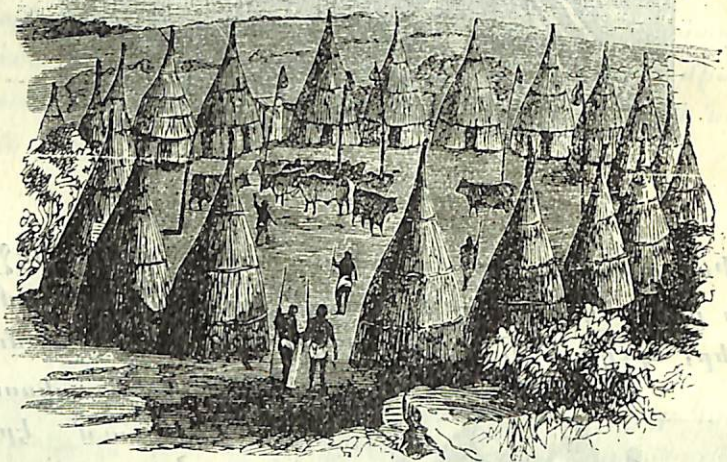

Վայրենիները տուն են շինում

ախտեցին ծածկերի տակ ապրել: Այսպիսով կրակի պահ-
պանութեան համար շինւած ծածկը բնակարան դարձաւ:

Նախամարդիկ իրենց բնակարանները շինում էին թէ՛ գետնի երեսին, թէ՛ գետնի տակ և թէ՛ ջրերի մէջ:

1) Գետնի մէջ ցցեր էին տնկում և ցցերի ազատ ծայրերը իրար մօտեցնելով կապում էին: Տնկած ցցերը ամեն կողմից ծածկում էին ճիւղերով, տերևներով, խոտով, եղեգնով կամ մորթիներով: Ստացւում էր վրանածև տուն (դագա): Տան մէջտեղը վառւում էր օջախը: Օջախի ծուխը դուրս էր գալիս կամ կողքի բացածքից (դռնից), կամ առաստաղի մէջ թողած անցքից (երդիկից):

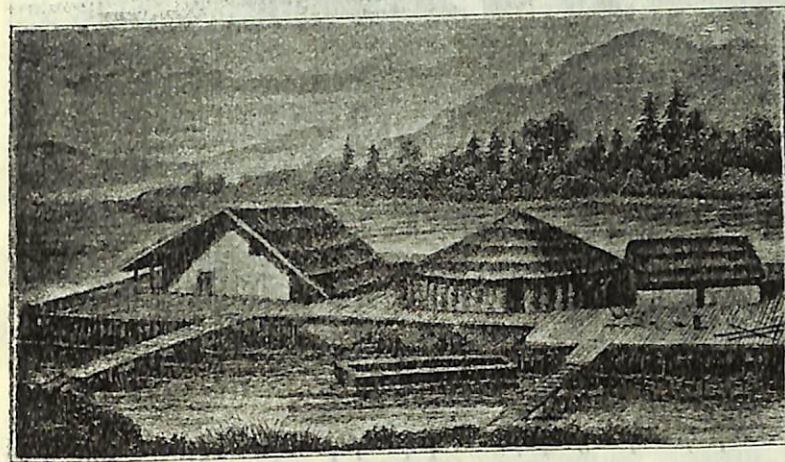
Եղեգնից շինած բնակարաններ

2) Գետնափոր բնակարանները այսպէս էին շինում: Հոր էին փորում, նրա վրայ ձգում էին գերաններ, գերանների վրայ ածում էին ճիւղեր, տերևներ, կամ մորթիներ փռում: Այս տեսակ տների մէջտեղն էլ վառւում էր օջախը, որի ծուխը նոյնպէս դուրս էր գալիս երդիկից:

Գետնափոր խրճիթների մէջ էին ապրում նաև հին հայերը: Նրանց խրճիթները մեծ և ընդարձակ էին, բայց մուտքը ջրհորի բերանի նման նեղ էր ու խոր: Մուտքը շինւած էր միայն անասունների համար: Իսկ մարդիկ

ներս ու դուրս էին անում երդիկից իջնող սանդուղով: Տների մէջ մի կողմը պահւում էր՝ այծ, ոչխար, կով, հաւ, իսկ միւս կողմը՝ շտեմարանների մէջ՝ ցորեն, գարի, բանջարեղէն, գինի:

3) Գետերի և լճերի մօտ բնակւող մարդիկ իրենց տները շինում էին ցցերի վրայ, ջրից մի քանի արշին բարձր: Ափից ոչ հեռու, ջրի մէջ տնկում էին երկար ու ամուր ցցեր: Ջրից դուրս ցցած ծայրերի վրայ ամրաց-

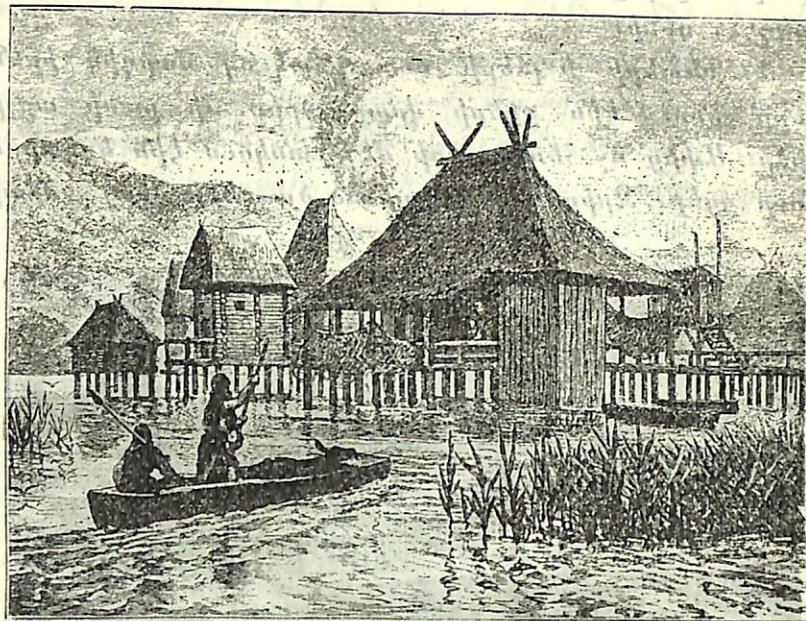
Ցցային շէնքեր

նում էին գերաններ: Այնուհետև դրանց վրայ ձողեր գըցելով յատակ էին շինում: Այդպիսի յատակը խորդ ու բորդ էր լինում, այդ պատճառով ծածկում էին կաւով, աւազով ու մանր քարերով:

Յատակը պատրաստելուց յետոյ վրան կառուցանում էին մի քանի խրճիթներ: Այդպիսով ջրի վրայ շինւում էր մի փոքրիկ գիւղ, որը ափի հետ միանում էր կամուրջներով: Կամուրջները այնպէս էին շինւած, որ կարելի էր վերցնել: մուրջները այնպէս էին շինւած, որ կարելի էր վերցնել: Ափ դուրս գալու համար նրանք գործ էին ածում նաև մակոյկներ: Նախնական մակոյկը ծառի հաստ կոճղ էր, մէջը փորած:

Ցցերի վրայ շինւած բնակարանները մարդկանց պաշտ-

պանում էին գազաններից, կրծող կենդանիներից և թռչնաւոր միջատներից: Յգային բնակարանները շատ յարմար էին նաև ձկնորսութեան համար:

Յգային շէնքեր

Մի քանի ցեղեր սովորութիւն ունէին շատ մեծ և ընդարձակ բնակարաններ շինելու: Այդպիսի բնակարաններում ապրում էին մինչև երկու-երեք հարիւր հոգի, երբեմն նոյնիսկ աւելի:

Նախամարդու բնակարանում կահկարասիք չկար: Մարդիկ յատակի վրայ էին նստում ու պառկում: յատակի վրայ փռում էին խոտ կամ մորթիներ: Մէջտեղը վառում էր օջախը: Մի անկիւնում շարւած էին ամաններ, պատերից կախւած էին զէնքեր ու գործիքներ: Ահա այսպիսի պարզ տեսք ունէր նախամարդու տունը:

Անասունները պահում էին կամ առանձին տներում (գոմերում), կամ հէնց մարդկանց բնակարաններում, ինչպէս հին Հայաստանում: Երբեմն անասունների կացարանը մի ցածր պատով բաժանւած էր լինում մարդկանց բնակարաններից:

Հ Ա Պ Ո Ւ Մ Տ

Քանի դեռ մարդիկ ապրում էին տաք երկիրներում, նրանք հագուստի կարիք չունէին, ման էին գալիս բոլորովին մերկ: Մարմնի մերկութիւնը մի քիչ ծածկւեց այն ժամանակ, երբ մէջքին կապած թելից այլ և այլ զարդարանքներ կախկեցին:

Կրակի ու բնակարանի գիւտից յետոյ մարդիկ կարողանում էին ցուրտ երկիրներ գնալ: Այնտեղ արդէն անկարելի էր մերկ ման գալ, և մարդիկ սկսեցին իրենց մարմինը մորթիներով ծածկել:

Վերցնում էին որ և է կենդանու մորթի, ծակում էին մէջտեղը և, գլուխը միջից անց կացնելով, փաթաթում էին նրա մէջ:

Յետոյ, երբ տեսան, որ ցուրտը ներս է թափանցում բացւածքներից, սկսեցին մորթիները թելերով մարմնի շուրջը փաթաթել:

Այժմ թէև չէին մրսում, բայց չէին կարող ազատ շարժւել, աշխատել, որովհետև փաթաթած մորթին հուպ էր տալիս ամեն կողմից: Այդ պատճառով սկսեցին մորթին կտրատել և մարմնի զանազան մասերին կտոր-կտոր փաթաթել—մէջքին ու կրծքին առանձին, ձեռքերին ու ոտքերին էլ առանձին: Հիմա արդէն կարող էին ազատ շարժւել:

Ժամանակի ընթացքում մէջքի փաթաթանը միացրին թևերի փաթաթաններին, և ստացւեց շապիկ: Ոտի փաթաթաններն էլ միացրին, և ստացւեց վարտիք:

Առաջ մարդիկ գլխաբաց էին ման գալիս, յետոյ սկսեցին գլխարկ կամ փաթոթ գործ ածել:

Մարդիկ սկզբում կենդանիների մորթին անպատրաստ էին գործ ածում: Բայց յետոյ տեսան, որ անպատրաստ կաշին հոտում, որդնում է. հոտում էր մորթու վրայ մնա-

ցած միան ու ճարպը: Այդ բանը նկատելով նրանք սկսեցին մորթին շուրը դնել և քարով կամ փայտով մաքրել միան ու ճարպը:

Շատ անգամ էլ մորթին կախում էին ծխի վրայ, որ միան ու ճարպը ոչնչանայ: Սկզբում մորթիներն այդպէս էին պատրաստում:

Հետզհետէ մարդիկ վարժեցին կաշեգործութեան մէջ: Փոխանակ փայտով կամ քարով քերելու, սկսեցին զանազան բոյսերով արորել կամ, ինչպէս ասում են, ղաքաղել: Դաբաղած կաշին այլ ևս չէր որդնում: Դաբաղելու համար գործ էին անում ծառերի կեղևներ, մատղաշ եգիպտացորենի հեղուկը և այլն:

Կաշին մինչև օրս էլ այդ ձևով ենք պատրաստում:

20

ԳՈՐԾԵԼՈՒ, ՄԱՆԵԼՈՒ ԵՒ ԿԱՐԵԼՈՒ ԱՐԻԵՍՏՆԵՐԸ

Դեռ շատ վաղ ժամանակներից մարդիկ թելանման բոյսերից հիւսում էին հաստ ու բարակ թուկեր, ձկնորսութեան համար պատրաստում էին ցանցեր, քթոցներ, կողովներ:

Այնուհետև նրանք սկսեցին խիտ ցանցանման կտորներ հիւսել, հիմիկւայ մեր խտրների նման:

Հետզհետէ մարդիկ այնպէս կատարելագործեցին հիւսելու արւեստը, որ սովորեցին կտորներ գործել: Սկզբնական գործւածքը շատ քիչ էր զանազանում հիւսւած խտրներից: Դա էլ թելերից կազմւած հիւսւածք էր: Թելերի մի մասը անց էին կացնում աջից ձախ, միւսները՝ վերևից ներքև:

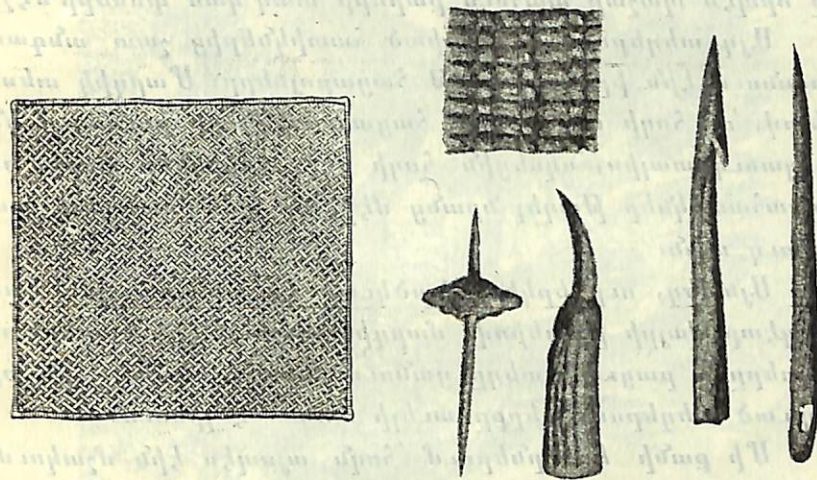
Նեղերը մինչև հիմա էլ խտրների նման կտորներ են գործում հագուստի համար և գործելիս ոչ մի գործիք չեն բանեցնում: Թէև նրանք իրենց մատները շարժում են շատ արագ-արագ, բայց և այնպէս ամենալաւ գործողը մի շա-

40

բաթւայ մէջ հազիւ կարողանում է մի արշինաչափ կտոր գործել:

Գործւած կտորներից մարդիկ շորեր էին կարում:

Կարելու համար գործ էին անում կաշից կամ բոյսերից պատրաստած թելեր և քարէ կամ ոսկրէ ասեղներ: Ասեղով նրանք ոչ թէ կարում էին մեզ նման, այլ միայն ծա-

Աւտորալիացիների գործւածք

Գործւածք. մանելու գործելու և կարելու գործիքներ

վում էին կտորը, իսկ թելը ձեռքով էին անց կացնում: Այնուհետև արդէն ասեղի մի ծայրը ծակեցին և ծակի մէջ թել անց կացնելով սկսեցին մեզ նման կարել:

Անցաւ բաւական ժամանակ, մարդիկ ծանօթացան բամբակի, բրդի, վուշի, մետաքսի հետ. այս նիւթերից սովորեցին թել մանել և մանածից կտորներ գործել: Բայց այս բանը շատ ուշ սովորեցին, որովհետև մանելու և գործելու համար հարկաւոր էին աւելի բարդ գործիքներ՝ սանդերք, ծախարակ, իլիկ, տորք և այլն:

41

ԵՐԿՐԱՅՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Շատ հին ժամանակներից արդեն մարդիկ հացաբոյսերի սերմեր էին հաւաքում ուտելու համար: Հաւաքած սերմերի մի մասը անմիջապէս ուտում էին, իսկ միւս մասը որպէս պաշար պահում քարերի տակ կամ փոսերի մէջ:

Այդ տեղերում թափթփած հատիկներից շատ անգամ բուսնում էին իրենց ծանօթ հացաբոյսերը: Մարդիկ տեսնելով, որ հողի մէջ ընկած հացահատիկները բուսնում են և պտուղ տալիս, սկսեցին հողի մէջ փոփոխներ փորել ու հացահատիկներ թաղել նրանց մէջ, որ աճեն ու աւելի շատ պտուղ տան:

Այնտեղ, ուր երկիրը ծածկւած էր անտառներով կամ անապատով վայրի խոտերով, մարդիկ այրում էին ծառերն ու խոտերը և բացւած տեղը ցանում: Նրանք նկատել էին, որ այրւած տեղերում բերքը աւելի առատ է լինում:

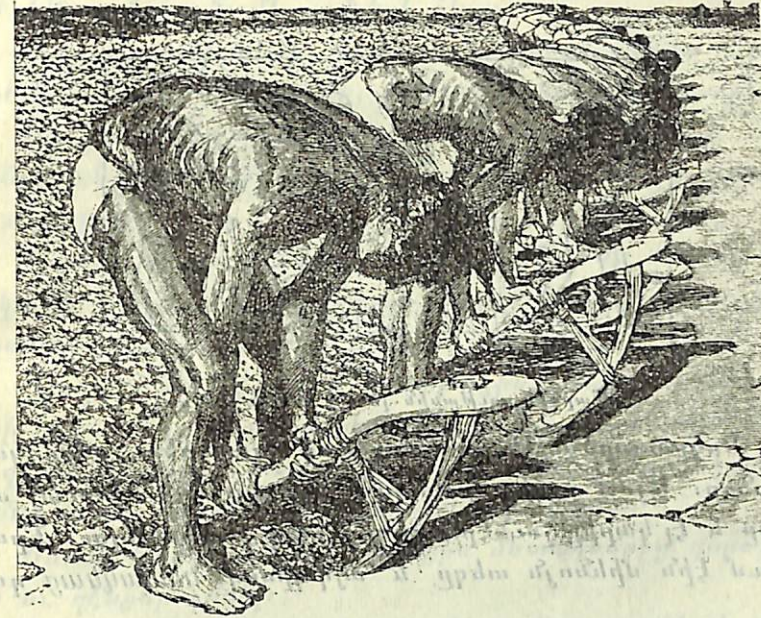
Մի քանի երկիրներում հողն այսպէս էին մշակում: Տղամարդիկ սրածայր ցցեր կամ քլունգներ ձեռներին կողք կողքի շարւած քանդում էին հողը: Նրանց ետևից գալիս էին կանայք և մանրացնում հողի մեծ կտորները, իսկ կանանց ետևից եկող երեխաները փշրում էին մանր կտորները: Այնուհետև արդեն ցանում էին և սերմը հողով ծածկում:

Այսպէս սկզբում հողը շատ հասարակ գործիքներով էին քանդում:

Այժմ էլ կան ցեղեր, որոնք հողը մինչև անգամ չեն էլ քանդում: Աֆրիկայի ժողովուրդներից մի քանիսը վար ու ցանքի ժամանակ ոչ գութան են բանեցնում, ոչ եղներ, նրանք կացնով կտրում են մեծ ծառերը, ցաքատով կտրտում ճիւղերը, փորելով քաղհանում անապատը բոյսերը և թողնում են, որ չորանան: Ապա սաստիկ բամուռ ժամանակ կրակ են տալիս չորացած ծառերը, որ այրւեն, մո-

խիր դառնան: Այնուհետև, երբ անձրև է գալիս ու հողը թրջւում է, ցանում են բրինձ և ուրիշ բոյսեր:

Երկրագործութիւնը աւելի զարգացաւ, երբ մարդիկ սկսեցին արօրով կամ գութանով վարել:

Մարդիկ քլունգով հող են քանդում

Նախնական գութանը նման չէր մեր գութանին: Դա մի գերան էր, որի վրայ թողել էին մի ճիւղ և ծայրը սրել: Գերանը քաշ էին տալիս գետնի երեսով, սրածայր ճիւղը մտնում էր հողի մէջ և ափսոսում: Թէև այսպէս հասարակ էր նախնական գութանը, բայց նրանով հողը շատ աւելի լաւ էր փորւում, քան սրածայր ցցերով կամ քլունգներով: Բացի դրանից գութանով աւելի շուտով կարելի էր վարել:

Վերջը գութանի ծայրին, վերևից, մի փայտ ամրացրին, որ կոչւում է մաճ: Մաճկալը այդ փայտից բռնած թոյլ չէր տալիս, որ գութանը շուռ գայ և ափսից դուրս ընկնի:

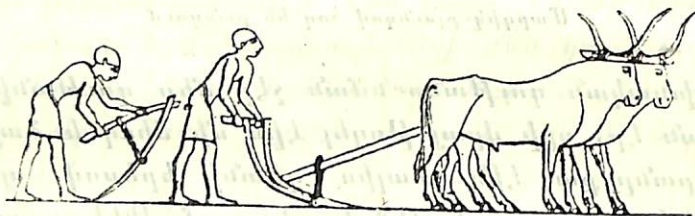
Երբ մարդիկ սկսեցին մետաղներ գործ ածել, գուլթանի ճիւղի ծայրին սուր բերանով երկաթ ամրացրին, որ հողը աւելի հեշտ փորւի: Այդ երկաթը կոչւում է խուփ:

Առաջ գուլթանը մարդիկ էին քաշում, իսկ յետոյ սկսեցին անասուններ լծել ու այնպէս վարել:

Մարդիկ գուլթանին լծած հող են վարում

Երկրագործութիւնը ապահով դարձրեց մարդկանց կեանքը: Այժմ հողից ստանում էին ամբողջ տարւայ պաշարը և էլ կարիք չունէին տեղից տեղ թափառելու: Նրանք մնում էին միևնոյն տեղը և այդպիսով նստակեաց դառ-

Արօրին եղևեր լծած հող են վարում

նում: Բայց մարդիկ միանգամից չդարձան նստակեաց, որովհետև սկզբում երկրագործութեան հետ դեռ էլի շարունակում էին որսորդութեամբ կամ խաշնարածութեամբ պարապել:

ԲՐՕՆՁԻ ԵՒ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐ

Դեռ շատ հին ժամանակ, քարի դարում, մարդիկ ծանօթ էին զանազան մետաղների հետ:

Քարէ գործիքների համար քարեր փնտռելիս նրանք երբեմն գտնում էին պղնձի, արծաթի, երկաթի կտորներ:

Մի քանի երկիրներում գետերի ափին, աւազի մէջ, նրանք տեսնում էին ոսկու հատիկներ, որ ջուրը բերում էր սարերից:

Երբեմն օջախ վառելիս տեսնում էին մի տեսակ հող (երկաթի հանք), որ կրակից կարմրում, փափկում էր, իսկ յետոյ պնդանում:

Այսպէս, մարդիկ թէև ծանօթ էին զանազան մետաղների հետ, բայց նրանցից դեռ չէին կարողանում գործիքներ ու զէնքեր պատրաստել: Այդ բոլոր մետաղները սկզբում նրանք գործ էին ածում իբրև զարդարանքներ:

Յետոյ կամաց-կամաց սկսեցին մետաղներից գործիքներ ու զէնքեր շինել:

Պղնձից գործիք շինելը շատ հեշտ էր, որովհետև մաքուր պղինձը փափուկ է: Քարէ մուրճով նրան կարելի էր ամեն տեսակ ձև տալ: Բայց հէնց փափուկ լինելու պատճառով պղնձից չէր կարելի զէնքեր պատրաստել. կարելի էր միայն զարդարանքներ ու ամաններ շինել:

Այնուհետև, երբ մարդիկ տեսան, որ պղինձը կրակից հալւում է, սկսեցին պղնձից զանազան իրեր ձուլել:

Պղինձը հեշտութեամբ էր հալւում, հալածը լցնում էին զանազան կաղապարների մէջ և ստանում էին ուղած առարկաները: Բայց ձուլւած պղինձն էլ փափուկ էր մընում. նրանից էլ չէր կարելի զէնքեր շինել:

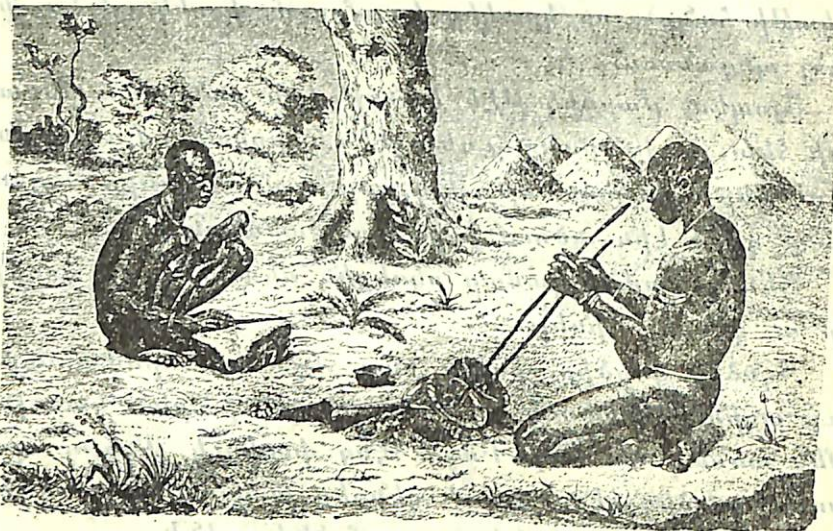
Յետոյ մարդիկ գտան մի ուրիշ մետաղ, որ կոչւում է կալայիկ կամ անագ. այդ մետաղը պղնձի հետ հալելով սոդանում էին բաւական պինդ մետաղ—բրօնզ: Բրօնզից

արդէն կարելի էր գէնքեր շինել: Այդ պատճառով բրօնզի գործածութիւնը արագ տարածւեց մարդկանց մէջ:

Աւելի դժւար էր երկաթ պատրաստելու արւեստը: Դա պահանջում էր մեծ հմտութիւն: Երկաթը պատրաստում էին դարբինները դարբնոցներում:

Նախամարդու դարբնոցը նման չէր մեր հիմիկայ դարբնոցներին: Մեր դարբինները պատրաստի երկաթից են իրեր շինում, իսկ առաջ երկաթն էլ էին դարբնոցներում պատրաստում:

Այն ժամանակայ դարբնոցը այս տեսակ էր. — մի փոս էին փորում, փոսի պատերը ծեփում էին կաւով: Եր-

Նախնական դարբնոց

կաթի հանքը ածում էին փոսի մէջ, վրան դարսում էին բաւական փայտ և փոսի բերանը ծածկում կաւի հաստ շերտով: Փայտ աւելացնելու և վառելու համար շերտի մէջ բացւածք էին թողնում: Այնուհետև փայտը վառում էին: Կրակի ոյժը սաստկացնելու համար զործ էին ածում փուքսեր:

Նրանց փուքսերն էլ շատ հասարակ կազմութիւն ունէին: Վերցնում էին կաւէ երկար աման, կողքից շինում

էին մի խողովակ, որ գնում, մանում էր փոսի մէջ: Ամանի բերանը ծածկում էին կաշուով. կաշւի մէջ ամրացնում էին ձող: Այդ ձողը ցածրացնելով ու բարձրացնելով ամանի մէջ եղած օդը քշում էին դէպի փոսը, և դրանից կրակը սաստկանում էր: Այս ձևով երկաթի հանքը հալելով մա-

Վայրենին քարով երկաթ է կոփում

քուր երկաթ էին ստանում: Այնուհետև ստացած երկաթը կոփելով շինում էին զանազան իրեր:

Այսպէս դժւար էր երկաթ պատրաստելը: Այդ էր պատճառը, որ բրօնզը աւելի առաջ ու աւելի շատ տարածւեց հին ազգերի մէջ:

Երբ մարդիկ սովորեցին մետաղներ պատրաստելու արւեստը, սկսեցին շինել մետաղէ դանակներ, սրեր, թրեր, մուրճեր, նիզակի և նետի ծայրեր և այլն:

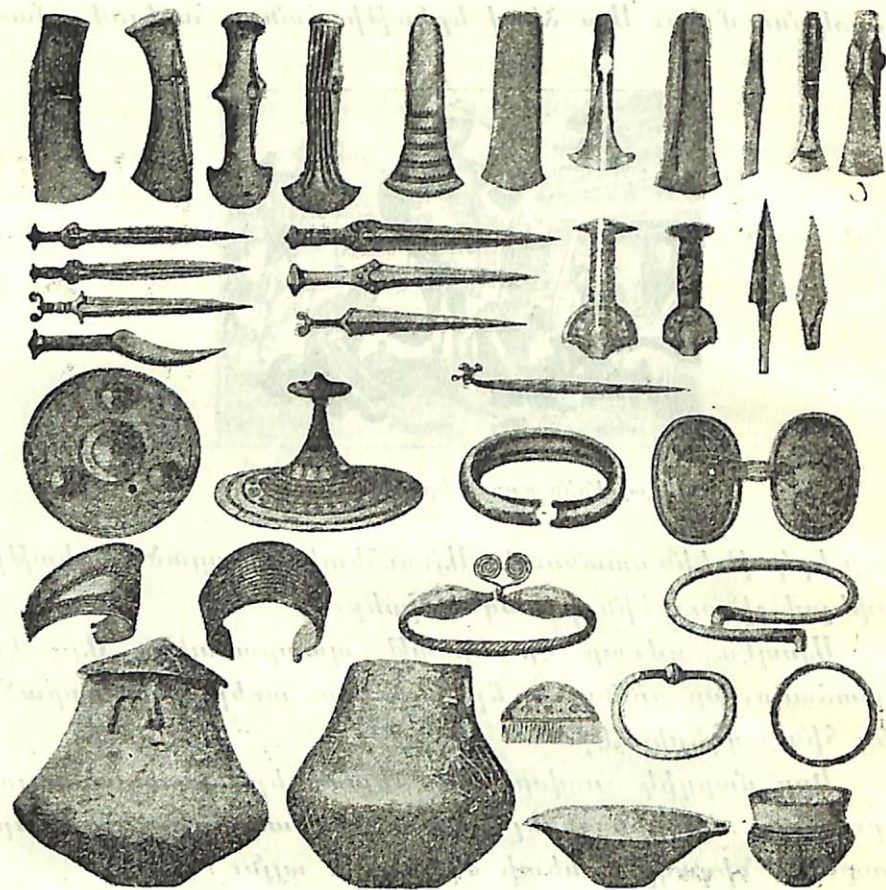
Այսպիսով քարի դարին հետևեց բրօնզի և երկաթի դարը:

Մետաղէ գործիքներն ու գէնքերը մեծ թեթևութիւն մտցրին մարդկանց կեանքի մէջ:

Այն, ինչ որ քարէ գործիքներով կարելի էր մի օրում շինել, նոյն բանը մետաղէ գործիքներով կարելի էր մի երկու ժամում վերջացնել:

Բայց այդ օգուտների հետ միաս էլ տւին մետաղէ գործիքները: Մետաղէ գէնքերով կուէին աւելի հեշտ էր. այդ պատճառով բրօնզի և երկաթի դարում կոիւններն

աւելի արիւնահեղ դարձան: Զէնքի հարւածներից պաշտպանւելու համար մարդիկ շինեցին վահան, ¹⁾ սաղաւարտ ու զրահ: Բայց այնուամենայնիւ մետաղէ զէնքերով մարդիկ ահագին կոտորածներ էին անում:

Բռնողէ իրեր

23

ՅԵՂԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Նախամարդիկ հատ-հատ չէին ապրում, այլ խմբերով: Սկզբում այդ խմբերը փոքր էին, բայց յետոյ շատ մեծացան: Այդպիսի խմբերին ասում են ցեղ:

Միևնոյն ցեղին պատկանող մարդիկ իրար միշտ օգ-

¹⁾ Վահանները շինում էին նաև փայտից. փայտէ վահանը մի կողմից պատում էին եզան կաշուով:

նում, պաշտպանում էին և ինչ որ ձեռք էին բերում, հաւասար բաժանում էին իրար մէջ. ծերերին, հիւանդներին, վիրաւորւածներին խնամում, պահպանում էին: Բայց եթէ ցեղը տեղափոխւում էր ուրիշ տեղ, նրանց իրենց հետ չէին կարողանում տանել, որովհետև դեռ կառքեր և բեռնակիր անասուններ չունէին. նրանց թողնում էին անօգնական և դնում: Այդ պատճառով սաստիկ ծերացած մարդիկ ուզում էին շուտ մեռնել: Նրանք շատ անգամ խնդրում էին ուրիշներին, որ սպանեն իրենց: Հիմա էլ կան այնպիսի ցեղեր, որոնք ծերերին սպանելը չար գործ չեն համարում: Մի էսկիմոս աղջիկ պատմել է. «Մի պառաւ, հիւանդ կին ինձ աղաչում էր, որ նրան տանեմ այն ժայռի գլուխը, որտեղից ցած են զլորւում ծանր հիւանդներն ու ծերերը: Ես այդ պառաւին այնքան էի սիրում, որ նրա խնդրը չմերժեցի, տարայ, ժայռի գլխից ցած զլորեցի»:

Յեղերն իրարից շատ հեռու էին ապրում: Ոչ մի ցեղ թոյլ չէր տալիս, որ օտար ցեղի մարդիկ իրենց կողմերում պտուղ հաւաքեն կամ որսորդութիւն անեն: Օտարներին թշնամի էին համարում և եթէ պատահում էին այդպիսի մարդկանց՝ յարձակւում էին նրանց վրայ և կոտորում: Շատ անգամ սպանւած թշնամիների միսն ուտում էին և արիւնը խմում:

Երբ մի ցեղից մարդ էր սպանւում, սպանւածի բոլոր ցեղակիցները աշխատում էին վրէժը լուծել: Նրանք կամ սպանողին էին դնում ու սպանում, կամ թշնամի ցեղից որ և է մէկին էին սպանում: Այսպէս, ցեղերը ամեն մի սպանութեան համար իրարից վրէժ էին հանում և իրար կոտորում:

Կռիւներից մարդիկ շատ քիչ էին օգուտ ստանում: Նրանց ապրուստի գլխաւոր միջոցը որսորդութիւնն էր: Բայց դա հեշտ գործ չէր: Կենդանիները միշտ միևնոյն տեղում չեն մնում. տեղափոխւում են մի տեղից միւսը, որսի ժամանակ փախչում և ծածկւում են, շատ անգամ նրանք են որսորդների վրայ յարձակւում: Ուրեմն հարկաւոր էր նրանց այնպէս շրջապատել, որ չկարողանային փախչել, հարկաւոր

էր նրանց վրայ այնպէս յարձակել, որ փաստ չտային որսորդներին: Իսկ դրա համար պէտք է բոլորը որսի ժամանակ միայն մէկին լսէին, մէկի հրամանները կատարէին, որ իրար չխանգարէին ու որսը փախցնէին: Որսորդութիւնը կառավարելու համար ցեղն ընտրում էր իր միջից մի առաջնորդ կամ ցնդապետ, որի կարգադրութիւնները ամենքը պարտաւոր էին կատարել: Նոյն ցեղապետը առաջնորդում էր ցեղին նաև կռիւների ժամանակ:

Առաջնորդ կամ ցեղապետ ընտրելու համար հաւաքւում էր ամբողջ ցեղը. թէ տղամարդիկ և թէ կանայք: Նրանք ընտրում էին այնպիսի մարդու, որ ամենքից խելօքն էր, ամենքից փորձաւոր, ամենքից քաջն ու ուժեղը: Նա պէտք է ծանօթ լինէր որսի բոլոր տեղերին, պէտք է իմանար որսորդութեան ու կուրի բոլոր ձևերը: Որսորդութիւնից կամ կուրից առաջ նա էր ցեղը խմբերի բաժանում և ցոյց տալիս, թէ ամեն մի խումբ ուր պէտք է գնայ և ինչ պէտք է անի: Գործը վերջացնելուց յետոյ որսի միսը կամ կուռում խլած աւարը նա էր բաժանում: Բայց երբ որսորդութիւնը կամ կուրը վերջանում էր, առաջնորդը դառնում էր մի հասարակ մարդ և այլևս հրամայելու իրաւունք չունէր:

Ամեն մի ցեղ իր առանձին անունն ունէր: Այդ անունները երբեմն զանազան կենդանիների և թռչունների անուններ էին լինում, որովհետև նրանք կարծում էին, թէ իրենք կենդանիներից են առաջ եկել, այսինքն իրենց նախնիքները կենդանիներ են եղել: Այսպէս՝ մի ցեղ կարծում էր, որ իրենք ագռակից են առաջ եկել, մի ուրիշ ցեղ ասում էր, թէ գայլից են առաջ եկել, մի այլ տեղ ասում էին, թէ իրենք կրիայից են առաջ եկել: Այդպիսի կենդանիներին ասում են տոտեմ: Ամեն մի ցեղ նկարում էր իր տոտեմի պատկերը և տեղափոխութիւնների ժամանակ առջևից տանում այդ տոտեմները: Յեղերն իրենց տոտեմների անունն էին կրում: Երբ նրանք կուռում էին, և մէկը միւսին յաղթում էր, ասում էին՝ շունը յաղթեց գայլին կամ կրիան ու օձը կուռեցին:

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ՏՈՂՄ

Կռիւների ժամանակ, երբ գերիներ էին վերցնում, տղամարդկանց սովորաբար սպանում էին, իսկ կանանց միացնում էին իրենց ցեղին և ամուսնանում էին նրանց հետ: Տղամարդկանցից շատ քչերին էին խնայում և իրենց ցեղին միացնում. դրա համար հարկաւոր էր, օրինակ, որ գերի վերցրած տղամարդուն մի կին որդեգրէր: Կռիւներ շատ էին պատահում հարեան ցեղերի մէջ և ամեն անգամ օտար կանանց բերում, միացնում էին իրենց ցեղին:

Յեղի մարդիկ շատ անգամ չէին հասկանում այդ կանանց լեզուն: Նրանց երեխաներն էլ իրենց մօր լեզուն էին սովորում և դրանով ջոկւում էին ցեղի միւս երեխաներից: Այդ կանանցից ու իրենց որդիներից ցեղի մէջ կազմւում էր մի օտար խումբ: Պատահում էր, որ տղամարդիկ ոչ թէ միայն մի ցեղից էին կանայք յաժշտակում, այլ մի քանի ցեղերից: Այդ ժամանակ ցեղի մէջ առաջ էին գալիս ոչ թէ միայն մի խումբ օտար մարդիկ, այլ մի քանի խումբ: Ամեն մի այդպիսի խումբը կոչւում է տոհմ:

Յեղի մարդիկ այդ օտարների վրայ ուրիշ աչքով էին նայում, նրանց խորթ էին համարում: Թէև նրանց ոչ մի փաստ չէին տալիս, միասին էին ապրում նրանց հետ, բայց երբ ուզում էին ցեղի առաջնորդ կամ ցեղապետ ընտրել, օտարներից չէին ընտրում, այլ իրենց միջից: Այդ պատճառով մարդիկ ուշադրութիւն էին դարձնում, թէ ով է ամեն մէկի մայրը, օտար է նա, թէ չէ: Այդպիսով իմանում էին, թէ ամեն մարդ որ տոհմին է պատկանում:

Եթէ մէկն ուզում էր ցոյց տալ, թէ ինքն ով է, իր մօր անունն էր տալիս, յետոյ տատի անունը, ապա իր տատի մօր անունը և այլն: Այսպէս, մայրերի շարքով կամ գծով էին որոշում, թէ ով է ամեն մէկը: Ասում էին,

օրինակ, Մարիամի որդին, Եղիսաբէթի թուը և այլն: Ոչ ոք իբ հօր անունը չէր տալիս:

Երեխաները իրենց հօրը նոյնիսկ չէին ճանաչում, որովհետև տոհմի մէջ ջոկ-ջոկ ընտանիքներ չկային և տոհմի բոլոր մարդիկ խառն էին ապրում և միասին աշխատում. կարծես ամբողջ տոհմը մի մեծ ընտանիք լինէր: Երեխաները ճանաչում էին միայն իրենց մօրը և նրա մօտից չէին հեռանում, քանի դեռ փոքր էին: Բայց երբ մեծանում էին, մօր պաշտպանութիւնը նրանց էլ հարկաւոր չէր: Տոհմի միւս մարդկանց հետ նրանք գնում էին կենդանիներ որսալու, կռելու կամ ուրիշ աշխատանքի: Ներանք ոչ իրենց մօրն էին պատկանում, ոչ հօրը, այլ միայն տոհմին:

Տոհմի մէջ բոլորը պարտաւոր էին օգնել և պաշտպանել միմեանց: Եթէ օտարները մէկին վիրաւորում կամ սպանում էին, ամբողջ տոհմը վրէժ էր հանում թշնամիներից: Յանցաւորին աշխատում էին գտնել և սպանել, կամ դրա փոխարէն վարձատրութիւն էին ստանում հակառակ ցեղից:

Ցեղի մէջ ամեն մի տոհմ մի անուն ունէր և դրանով զանազանում էր միւս տոհմերից: Տոհմի անունը այն ցեղի անունն էր, որից ինքը առաջ էր եկել: Եթէ տոհմի մարդիկ բերւել էին, օրինակ, կրիա ցեղից, տոհմն էլ կրիա էր կոչւում:

Իւրաքանչիւր տոհմ իր համար առանձին տոհմապետ էր ընտրում, որ տոհմի գործերը կարգադրի: Դրա համար ժողովում էին ոչ միայն տոհմի տղամարդիկ, այլ և կանայք: Մի քանի երկիրներում կանայք էլ էին դառնում տոհմապետ:

Թէև ցեղի տոհմերը իրարից բաժանւած էին, բայց բոլորովին կտրւած չէին միմեանցից: Լինում էին այնպիսի գործեր, որ մի տոհմը մենակ չէր կարող կատարել: Այդ պատճառով ցեղի տոհմապետները հաւաքւում էին մի տեղ, խորհուրդ էին անում միասին և ցեղի բոլոր մարդկանց առաջ ըննում էին այդ գործերը: Եթէ ամբողջ ցեղը

հաւանում էր նրանց ասածը, այն ժամանակ նրանց վճիռը կատարում էր:

Մեծ կռիւների կամ մեծ որսորդութեան ժամանակ ցեղի բոլոր տոհմերը միասին էին գործում: Դրա համար նրանք ընտրում էին ամբողջ ցեղի համար մի ընդհանուր առաջնորդ և իրենց տոհմապետներով կատարում էին նրա տւած հրամանները:

25

ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ցեղերը ապրում էին միմեանցից հեռու, ընդարձակ տարածութիւնների վրայ: Այդ պատճառով մի ցեղի բնակավայրում լինում էր այնպիսի բան, որ միւս ցեղի բնակավայրում չէր ճարւում: Օրինակ, մի ցեղի բնակավայրում գտնւում էր կարմիր հող, որ գործ էր անում երեսը ներկելու համար, մի այլ ցեղի բնակավայրում՝ աղ, որ համեղ էր դարձնում կերակուրը, մի երրորդի բնակավայրում պատահում էր պղինձ կամ երկաթ, որից պատրաստում էին զարդարանքներ, զէնքեր ու գործիքներ: Մի ուրիշ ցեղ ունենում էր լաւ գործիքներ, որոնցով կարողանում էր թէ աւելի հեշտ աշխատել և թէ աւելի լաւ բաներ պատրաստել: Սրանք բոլորը հարկաւոր բաներ էին, և ամեն մի ցեղ ուզում էր ունենալ սրանցից:

Նրանք յարձակւում էին իրար վրայ, որ իրենց ուղած իրերը խլեն: Կռիւ էր ծագում, և սկսում էին իրար կոտորել: Երբեք նրանք թաքուն էին մտնում օտար ցեղի երկիրը, գողանում էին ուղած իրերը և վերադառնում տուն: Բայց վերջը իմացւում էր օտար մարդկանց գալը, ցեղը վեր էր կենում և գնում նրանց հետ կռելու և փոխարէնը նրանցից մի բան յափշտակելու:

Այսպէս, ամեն մի ցեղ տեսնում էր, որ երբ ինքը յափշտակում է ուրիշ ցեղի իրերը, այդ ցեղն էլ մտնում

է նրա բնակավայրը և տարածի փոխարէն նրա իրերը յափշտակում: Այս տեսնելուց յետոյ նրանք, երբ օտար ցեղի բնակավայրից մի բան էին տանում, միշտ նրա փոխարէն մի ուրիշ բան էին թողնում, որ ազատեն այդ ցեղի յարձակումից: Իսկ թողնելու համար այնպիսի բաներ էին բերում իրենց երկրից, որ այդ ցեղը չունէր: Օրինակ, մի ցեղ թաքուն մտնում էր իր հարեան ցեղի երկիրը, քաղում էր նրա պտուղներն ու հացահատիկները, իսկ փոխարէնը թողնում էր իր հետ բերած չորացրած միսը և նորից վերադառնում իր բնակավայրը: Այս ձևով ցեղերը փոխանակում էին իրենց ունեցած իրերը, բայց աշխատում էին միմեանց չպատահել, որ կռիւ չծագէր:

Կամաց-կամաց փոխանակող ցեղերը համարձակում էին իրար երես դուրս դալ, բայց դեռ ոտքից մինչև գլուխ զինւած էին լինում: Փոխանակելուց առաջ նրանք ցած էին դնում իրենց զէնքերը. վերջացնելով տուր և առը, միանգամից վերցնում էին զէնքերը և խիստ նայում իրար, կարծես ուզում էին միմեանց հասկացնել, թէ՛ «Պատրաստ ենք կռելու, եթէ յարձակւէք մեզ վրայ»: Եւ ապա գնում էին իրենց բնակավայրը:

Անցաւ ժամանակ: Ցեղերը աւելի շուտ-շուտ սկսեցին իրեր փոխանակել. նրանք այնքան բնութեացան իրար, որ առանց զէնքի մօտենում էին միմեանց, տալիս էին իրենց ունեցած իրը և փոխարէնը ուրիշ բան վերցնում: Օրինակ, մի ցեղ բերում էր կաւէ ամաններ և տալիս էր միւս ցեղին, որը կաւէ ամաններ էր ուզում, իսկ փոխարէնը վերցնում էր մորթիներ: Կամ տալիս էին կացին և վերցնում կարմիր հող: Այս փոխանակութեան ժամանակ մի հարկաւոր բանի տեղ տալիս էին մի ուրիշ հարկաւոր բան: Այսպիսի փոխանակութիւնը կոչւում է ուղղակի կամ անմիջական փոխանակութիւն:

Երբ մարդիկ փոխանակել սովորեցին, նրանք սկսեցին պատրաստել ոչ թէ այնքան, ինչքան հարկաւոր էր իրենց գործածութեան համար, այլ միշտ աւելի, որ աւելացածը

փոխեն ուրիշ ցեղերի հետ: Փոխանակելու համար պատրաստած իրերին մենք ասում ենք ապրանք:

Անմիջական փոխանակութիւնը միշտ չէր յաջողւում: Շատ անգամ մի ցեղ բերում էր նետ ու աղեղ, որ փոխի կաւէ ամանի հետ, բայց կաւէ աման ունեցող ցեղը նետ ու աղեղ չէր ուզում, այլ կամենում էր կացին, իսկ կացին ունեցող ցեղը կաւէ աման չէր ուզում, այլ մորթի էր ուզում: Փոխանակութիւնը չէր յաջողւում, և նրանք իրենց իրերով վերադառնում էին տուն:

Բայց յետոյ մարդիկ փոխանակելու ձևը փոխեցին: Գալիս էր մի ցեղ, հացահատիկներ բերում, որ նետի ծայրեր առնի: Նետի ծայրեր ունեցող ցեղը, թէև հացահատիկներ չէր ուզում, բայց նետի ծայրերը տալիս էր և փոխարէնը հացահատիկներ վերցնում: Նա գիտէր, որ հացահատիկը ամենքին պէտք է: Երբ ստացածը առաջարկում էր մորթի ունեցողին, սա իսկոյն փոխանակում էր հացահատիկի հետ իր մորթին. թէև իրեն այդ բոլորին հացահատիկը պէտք չէր, բայց գիտէր, որ հացահատիկով ինչ ուզենար, կառնէր: Այսպիսով հացահատիկը անցնում էր ձեռքից ձեռք և նրա միջոցով հեշտանում էր փոխանակութիւնը:

Հացահատիկները այստեղ նոյն գործն էին կատարում, ինչ որ հիմա կատարում է փողը: Բացի հացահատիկներից կային և ուրիշ տեսակ փողեր. օրինակ, իբրև փող գործ էին ածւում գեղեցիկ խեցիներ, նետի ծայրեր, ոչխար, կով, մորթի, ոսկու, արծաթի, պղնձի ու երկաթի կտորներ և այլն:

Կամաց-կամաց փողի այս բազմաթիւ տեսակները բազմապատկւեցան և իբրև փող մնացին միայն մետաղի կտորները: Դրա պատճառն այն էր, որ մետաղները չէին փչանում, նրանց կարելի էր կտոր-կտոր անել, հեշտ էր պահելը, դժւար չէր տեղից տեղ տանելը և վերջապէս նրանցից կարելի էր զարդարանքներ, գործիքներ ու զէնքեր շինել:

Հին ժամանակ առևտուր անելիս մետաղները ամեն

անգամ քաշում էին և այնպէս վճարում: Նրանք գիտէին, թէ մի զրեանքայ պղնձով ինչքան բուրդ կարելի է առնել կամ մի մսխալ արծաթով ինչքան ցորեն: Վերջը փոխանակութեան համար գործ ածող մետաղների վրայ սկսեցին նշանակել նրանց քաշը, որպէսզի ամեն անգամ քաշելու կարիք չլինի: Չափւած մետաղները գործ ենք ածում հիմա էլ: Մենք նրանց ասում ենք փող կամ դրամ: Փողը չափում ու կտրում է կառավարութիւնը: Մեր արծաթէ մանէթանոցը մօտ չորս մսխալ է քաշում, իսկ ոսկէ հինգ մանէթանոցը՝ մօտ մէկ մսխալ:

ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ ԵՒ ԶՐԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Փոխանակելու համար ցեղերը շաբաթական մի անգամ հաւաքւում էին որոշ տեղերում—շուկաներում: Շուկաների տեղերը լինում էին ցեղերի սահմանի վրա. այդ տեղերը ոչ մի ցեղի չէին պատկանում: Ամեն մի ցեղ բերում էր այդտեղ այն առարկաները, որից շատ ունէր: Մէկը բերում էր մեղր, միւսը գինի, երրորդը՝ չորացրած միս, չորրորդը՝ կաւէ ամաններ, հինգերորդը՝ երկաթեղէն, վեցերորդը՝ անասուններ և այլն:

Շուկաները իրարից շատ հեռու էին գտնւում: Շուկայ գնալու համար ցեղերը ստիպւած էին լինում ահագին ճանապարհ անցնել: Այդ ժամանակ շինւած ճանապարհներ չկային, եղած ճանապարհներն առաջ էին եկել մարդկանց գնալ գալուց: Ճանապարհորդելը դժւար էր: Ճանապարհորդութիւնը մի քիչ թեթեւացնելու համար մարդիկ տեղ-տեղ գետերի վրայ հաստ ու երկար գերաններից կամուրջ էին գցում և նրանց վրայով անցնում: Ճանապարհորդութիւնը աւելի հեշտացաւ, երբ մարդիկ սկսեցին կենդանիներին հեծնել, իսկ յետոյ նաև լծել:

Աւելի լաւ էին ջրային ճանապարհները: Գետերի, լճե-

րի, ծովերի մօտ ապրող ցեղերը շատ շուտ սովորեցին ջրի վրայ ճանապարհորդել: Հիմա էլ շատ վայրենիներ, երբ ուզում են ամից մի կղզի գնալ, նստում են մի փոքր գերանի վրայ և երկու ձեռքով թիավարելով առաջ շարժւում: շատ անգամ նրանք գերանի ծայրերը սրում են, որ ջուրը հեշտութեամբ կտրեն:

Այսպիսի գերանով լողալուց յետոյ մարդիկ շատ հեշտ կերպով կարող էին լատ կամ տուփ շինել: Դրա համար հարկաւոր էր մի քանի գերան իրար կապել թոկերով, իսկ առջևից ու ետևից թիակներով թիավարել:

Բացի լաստերից նրանք շինում էին նաւեր, մակույկներ: Նաւերը շինում էին նոյնիսկ քարի դարում: Այն ժամանակ թէև դժւար էր նաւեր շինելը, բայց մարդիկ դրա հնարը գտել էին: Նրանք կտրում էին ծառի հաստ բունը, ծայրերը սրում և վրան կրակ դնում, որ մի քիչ այրւի:

Նաւեր

Յետոյ հանգցնում էին կրակը և այրւածքը սկսում էին կացիններով փորփրել: Եթէ փորւածքը մեծ չէր լինում, նորից այրում էին և փորում, մինչև որ ուզած խորութիւնը ստանային: Այսպիսի կոպիտ նաւերով նրանք ճա-

նապարհորդում էին գետերի, լճերի վրայով:

Նաւակներն ու մակոյկները շինում էին նաև ծառերի կեղևներից: Կեղևից շինւած նաւերը ամբողթեան համար զրսից պատում էին կենդանիների մորթով:

Հետաքրքիր էին հին հայերի նաւերը, որոնք շինւած էին ուռենիներից ու զրսից պատած էին մորթով: Նրանք բոլորակ ձև ունէին վահանի պէս: Այսպիսի նաւերի մէջ հին հայերը դնում էին իրենց ապրանքները և ապա երկու կողմից թիավարելով առաջ լողում: Իւրաքանչիւր փոքր նաւի մէջ ունենում էին մի էշ, իսկ մեծ նաւերի մէջ երկու կամ աւելի: Երբ հասնում էին շուկայ և ապրանքը ծախում, քանդում էին իրենց նաւերը, փայտէ մասը ծախում, իսկ մորթիները էշերի վրայ բարձելով վերադառնում էին իրենց երկիրը: Այսպէս էին անում, որովհետեւ գետի հոսանքին հակառակ չէին կարող նաւերով գնալ:

Աւելի ուշ մարդիկ առագաստանաւ շինեցին: Նաւակի վրայ կանգնած ժամանակ նրանք նկատում էին, որ բամին ուռցնում է իրենց շորերը և դրանով արագացնում նաւակի ընթացքը: Այդ բանը նկատելուց յետոյ նրանք նաւերի վրայ ձողեր տնկեցին և այդ ձողերից կտոր կապեցին: Քամին ուռցնում էր փռած կտորը և նաւը առաջ մղում: Առագաստը շինում էին և մեծ-մեծ տերևներից:

Առագաստաւոր նաւով մարդիկ կարողանում էին աւելի հեռու երկիրներ գնալ, բան հասարակ նաւով կամ լաստով: Որքան հեշտանում էր ճանապարհորդութիւնը, այնքան մեծանում էր առևտուրը, այնքան աւելի շուտ էին ցեղերը իրար մօտ գնում գալիս: Այսպիսով ցեղական թշնամութիւնը կամաց-կամաց թուլանում էր:

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Առաջ մարդիկ չգիտէին, թէ ինչ է նշանակում «իմն» ու «քոնը»: Ամեն բան պատկանում էր կամ ցեղին,

կամ տոհմին. ուրիշ խօսքով՝ ամբողջ համայնքին. մասնաւոր մարդը շուկ սեփականութիւն չունէր: Ուրեմն առաջ ամեն ինչ համայնական սեփականութիւն էր, — մասնաւոր սեփականութիւն չկար:

Եթէ մէկը մի քանի գործիք կամ հագուստ էր պատրաստել, մի ուրիշը կարող էր առանց հարցնելու աւելորդ զէնքը կամ հագուստը վերցնել և գործածել:

Եթէ մի քանիսը մի տեղ կերակուր էին պատրաստել, իսկոյն ձայն էին տալիս, թէ կերակուր կայ, և ամեն կողմից, ով պատահում էր, գալիս էր և հաւասար բաժին էր ստանում կերակրից: Այնպէս որ, եթէ նրանցից մէկը մի կենդանի էր սպանում և իմաց չէր տալիս միւսներին, նրան գող էին ասում ու վատ աչքով էին նայում նրա վրայ:

Բայց միայն ուտելիքը չէր համայնական սեփականութիւն: Ընտանի կենդանիների հօտերն ու տներն էլ առաջ ամբողջ համայնքի սեփականութիւնն էին կաղմում: Տներն ունենում էին տուանձին շտեմարան կամ ամբար, որտեղ պահւում էր պաշարը, գործիքները և այլն: Ամեն մարդ կարող էր վերցնել այդ պահեստից ինչ որ իրեն հարկաւոր էր:

Որովհետեւ ամեն բան պատկանում էր բոլորին և բաժանւում էր ամենքի մէջ, այդ պատճառով համայնքում առաջ ոչ հարուստ կար, ոչ աղքատ:

Բայց մինչև վերջը այդպէս չշարունակեց: Համայնական սեփականութիւնը կամաց-կամաց վերջացաւ և նրա տեղը բռնեց մասնաւոր սեփականութիւնը: Առաջ, երբ մի քանի հոգի մի կենդանի էին սպանում, ուրիշներին էլ էին բաժին հանում: Բայց յետոյ սպանողները էլ ոչ ոքի մաս չէին տալիս: Կենդանին դառնում էր նրանց սեփականութիւնը և բաժանւում էր միմիայն սպանողների մէջ: Նոյնպէս, եթէ մէկը մի զէնք էր շինում, նա դառնում էր շինողի սեփականութիւնը: Այդ զէնքով սպանւած կենդանին էլ պատկանում էր զէնքի տիրոջը:

Որովհետեւ տունը համայնքն էր շինում, այդ պատճառով նա մասնաւոր սեփականութիւն չէր, այլ համայնական: Հորն էլ առաջ համայնական սեփականութիւն էր, որովհետեւ ամբողջ համայնքն էր նրան մշակում ու պաշտպանում: Բայց վերջը թէ՛ տունը և թէ՛ հողը մասնաւոր սեփականութիւն դարձան:

ԸՆՏԱՆԻՔ

Կռիւներում յափշտակած իրերը առաջ պատկանում էին ամբողջ համայնքին: Կուռղները իրաւունք չունէին այդ իրերը իրար մէջ բաժանելու: Բռնած գերիները նոյնպէս չէին կարող իրենց մէջ բաժանել:

Բայց մինչև վերջը այդպէս չշարունակեց: Երբ առաջ եկաւ մասնաւոր սեփականութիւնը և ամեն մարդ սկսեց իրենը համարել իր աշխատանքը, այն ժամանակ կուի աւարը դարձաւ կուռղների սեփականութիւնը: Պերի բռնած կանայք ևս բաժանում էին կուռղների մէջ, և ամեն մի կին դառնում էր մի տղամարդի սեփականութիւնը: Կնոջ որդիքն էլ նրա տիրոջ սեփականութիւնն էին համարում:

Այսպիսով հայրը դարձաւ կնոջ ու երեխաների տէրը, և առաջ եկաւ ընտանիքը:

Սրանից յետոյ ամեն մարդ, երբ ուզում էր ցոյց տալ, թէ ինքն ով է, իր հօր անունն էր տալիս: Ասում էին, օրինակ՝ Գրիգորի որդիները, Սարգսի կամ Պետրոսի թոռը, կամ ուրիշ խօսքով Սարգսեան, Պետրոսեան և այլն:

Երբ տոհմի մէջ առաջ եկան ընտանիքներ, նրանցից իւրաքանչիւրը իր ունեցածը շուկեց միւսների ունեցածից, և այնուհետեւ ինչ որ մի ընտանիք աշխատում էր, համարւում էր այդ ընտանիքի սեփականութիւնը: Տոհմի հողն

էլ վերջը բաժանեց ընտանիքների մէջ և դարձաւ առանձին-առանձին ընտանիքների սեփականութիւն:

Շատ երկիրներում տղամարդիկ մի քանի կին էին ունենում: Ով քաջ և ուժեղ էր, նրա համար աւելի հեշտ էր ուրիշ ցեղերից կին յափշտակելը: Իհարկէ ոչ ոք մենակ չէր գնում կուի. իւրաքանչիւրին օգնում էին իր ընկերները: Բայց այդ օգնութեան համար նա էլ պարտաւոր էր իր ընկերներին օգնել, երբ նրանք կին յափշտակելու էին գնում:

Կին յափշտակելը վերջացաւ այն ժամանակ, երբ առաջ եկաւ փոխանակութիւնը: Բարեկամ ցեղերից այնուհետեւ միայն փողով կարելի էր կին առնել, որովհետեւ յափշտակելը կթշնամացնէր այդ ցեղերին: Կնոջ համար տալիս էին երբեմն տասը, քսան, երեսուն կամ յիսուն կենդանի: Շատ երկիրներում մարդիկ մի քանի կին էին առնում և նրանց ծառայի նման աշխատեցնում էին: Կանայք էին կատարում բոլոր ծանր աշխատանքները—հողը վարում, ցանում, հնձում, փայտ ջարդում, ջուր բերում և այլն:

Առաջւայ նման կանայք այլևս ազատ չէին. նրանք այլևս չէին կարող տղամարդկանց հետ նստել, ժողովներում խօսել, ցեղապետ կամ տոհմապետ ընտրել: Այլևս տանից դուրս չէին գալիս. միշտ տան գործերով էին զբաղւած: Շատ տեղ կանայք տղամարդկանց հետ չէին ճաշում: Երբ տունը հիւր էր գալիս, երեսներին քօղ էին քաշում, որ օտար մարդը նրանց երեսը չտեսնի:

Տղամարդկանց կեանքն այդպէս չէր. նրանք ազատ էին, ուր ուզում էին՝ գնում էին, ինչ ուզում էին՝ անում էին:

Յեղի կամ տոհմի գործերը կառավարում էին ընտանիքի մեծերը, ծերերը: Այդ պատճառով մի քանի երկիրներում նրանց ժողովը կոչւում էր ծնրակոյտ:

Տան մէջ էլ ընտանիքի մեծն էր կարգադրում բոլոր

գործերը: Նա էր ցոյց տալիս, թէ ով պէտք է դաշտ գնայ
և երկրագործութեամբ պարապի, ով պէտք է անասուն-
ները պահի, անտառից փայտ բերի: Նա էր որոշում, թէ
ինչ պէտք է ուղարկել ծախելու, կամ տան համար ինչ
պէտք է առնել: Տան այդպիսի մեծին ասում են նահապետ:

Նահապետի մահից յետոյ նրա մեծ որդին էր տան
տէր դառնում: Նա այդպիսով ստանում էր հօր ամբողջ
ունեցածը, որպէս ժառանգութիւն: Պատահում էր, որ հայրը
ժառանգութիւն էր տալիս նաև միւս որդիներին: Երբեմն
որդիները իրարից բաժանում էին, և ամեն մէկը իր ըն-
տանիքով առանձին էր ասլրում:

29

ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

Ամեն մի ընտանիք սկզբում ինքն էր պատրաստում
թէ իր ուտելիքը, թէ հագուստը, թէ բնակարանը և թէ
ամանեղէնն ու գործիքները: Այնպէս որ միւսնոյն ընտա-
նիքի անդամները թէ երկրագործ էին, թէ հիւսն, թէ դար-
բին, թէ բրուտ և թէ ջուլհակ: Իհարկէ, ամեն մարդ չէր
կարող այդ բոլոր արհեստները լաւ գիտենալ. այդ պատ-
ճառով շինւած իրերը անյարմար և կոպիտ էին:

Թէև առհասարակ պատրաստած իրերը կոպիտ ու ան-
յարմար էին, բայց կային մարդիկ, որոնք մի բան աւելի
լաւ էին շինում, քան միւսները: Այդ պատճառով շատերը
խնդրում էին այդպիսի մարդկանց, որ իրենց համար էլ
այդ իրերից պատրաստեն: Իսկ դրա փոխարէն նրանց տա-
լիս էին փող կամ ուրիշ առարկաներ:

Մի արհեստի մէջ վարժ մարդիկ կամաց-կամաց թո-
ղին իրենց միւս գործերը և սկսեցին պարապել միայն մի
արհեստով: Պատրաստած իրերը նրանք ծախում էին և
ստացած փողով առնում իրենց հարկաւոր միւս իրերը:

Այսպէս աշխատանքը բաժանւեց զանազան մարդկանց

մէջ, և առաջ եկան ջուլ-ջուլ արհեստաւորներ: Մէկն սկսեց
պարապել միայն դարբնութեամբ, միւսը՝ հիւսնութեամբ,
երրորդը՝ բրուտութեամբ, չորրորդը՝ կօշկակարութեամբ,
հինգերորդը՝ ջուլհակութեամբ և այլն:

Դարբինն իր պատրաստած գործիքները տալիս էր
երկրագործին, բրուտին, ջուլհակին, հիւսնին: Իսկ դրա
փոխարէն երկրագործից ստանում էր իր ուտելու հացը,
բրուտից՝ ամանեղէնը, ջուլհակից՝ կտորեղէնը, հիւսն էլ
գալիս էր նրա տունը շինում: Նոյն ձևով ապրում էին
և միւս արհեստաւորները:

Արհեստաւորների պատրաստած իրերը առաջւայ նման
կոպիտ ու անյարմար չէին, որովհետև արհեստաւորը միայն
մի գործով, մի արհեստով էր պարապում և կամաց-կա-
մաց կատարելագործւում էր իր արհեստի մէջ:

Արհեստները հետզհետէ շատացան, նոր-նոր արհեստ-
ներ առաջ եկան: Շատացան նաև արհեստաւորները և
հասարակութեան մէջ կազմեցին մի առանձին դասակարգ:

30

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Արհեստների համար հարկաւոր էին զանազան տեսակ
նիւթեր և գործիքներ: Սակայն բոլոր նիւթերն ու գոր-
ծիքները ամեն տեղ չէր կարելի գտնել: Մի երկրում գը-
տնւում էր, օրինակ, պղինձ, արծաթ, զանազան ներկեր,
բայց երկաթ չէր ճարւում. կամ գտնւում էր ոսկի, եր-
կաթ, կաւ, կաշի, իսկ միւս հարկաւոր նիւթերը չէին ճար-
ւում: Պակասող նիւթերը կամ գործիքները պէտք է ուրիշ
երկիրներից բերւէին: Արհեստաւորները չէին կարող
թողնել իրենց արհեստը և գնալ հեռաւոր երկիրներ՝ նիւ-
թեր բերելու իրենց արհեստի համար: Այդ գործով պարա-
պում էին վաճառականները:

Նրանք շրջում էին մի երկրից միւսը և ամեն տեղից

հաւաքում էին այն առարկաները, ինչ որ իրենց հայրենիքում չկար։ Հայրենիք վերադառնալով նրանք բերած ապրանքները վաճառում էին իրենց հայրենակիցների վրայ. սակայն ոչ այն գնով, որով գնել էին, այլ աւելի թանկ։ Իւրաքանչիւր ապրանք թանկ ծախելով նրանք այնքան փող էին վաստակում, որ երբեմն ահագին հարստութեան տէր էին դառնում։

Վաճառականները միայն անպատրաստ նիւթեր չէին բերում ծախելու համար, այլ և շատ ուրիշ պատրաստի իրեր, որ իրենց երկրում չէր ճարւում։ Իրենց երկրի բերքերն ու պատրաստած իրերն էլ տանում էին օտար երկիրներ և ուրիշ ազգերի վրայ ծախում։ Այսպէս, վաճառականների շնորհիւ ամեն մի երկիր կարող էր ստանալ այն բոլոր ապրանքները, որ գտնւում էր օտար աշխարհներում։

Վաճառականներն իրենց ապրանքը պահելու և վաճառելու համար շինում էին առանձին տներ (պահեստներ) և խանութներ։ Այդ խանութներում ամեն մի մարդ կարող էր գտնել իրեն հարկաւոր իրերը։

Ձանազան տեղերից հաւաքած ապրանքները վաճառականները բարձում էին ուղտերի, էշերի, ջորիների կամ ձիերի վրայ և սարեր ու ձորեր անցնելով ճանապարհորդում էին մի երկրից միւսը։ Բայց այս ճանապարհորդութիւնը հեշտ չէր։ Չկային շինւած ճանապարհներ, կառքեր, նաւեր, գետերը կամուրջներ չունէին, իջևաններ չկային, որ մարդիկ կարողանային հանգստանալ կամ ուտելու պաշար վերցնել։ Սովն ու ծարաւը, շոգն ու ցուրտը տանջում էր նրանց։ Եւ այսպիսի ճանապարհորդութիւնը երբեմն ամիսներ էր տևում։

Բացի այդ դժւարութիւններից ճանապարհ գնալը շատ վտանգաւոր էր։ Ամեն տեղ կարող էին յարձակւել վաճառականների վրայ, կոտորել նրանց և ունեցած-չունեցածը տանել։ Այդ պատճառով վաճառականները մենակ չէին ճանապարհորդում, այլ խմբերով, մեծ քարաւաններ կազ-

մած։ Ձանազան ցեղերի մօտից անցնելիս նրանք շատ անգամ արիւնահեղ կռիւներ էին մղում յարձակւող խմբերի դէմ։

Սակայն վաճառականներին ամեն տեղ չէին վնասում։ Շատ երկիրներում նրանց սիրով էին ընդունում, որովհետև նրանց միջոցով ստանում էին այնպիսի իրեր, որոնցից իրենք չունէին։ Վաճառականներին հիւր էին համարում, նրանց պատում, պաշտպանում էին, թէև նրանք օտար էին։ Վաճառականներից շատ բաներ էին իմանում ուրիշ աշխարհների մասին և զանազան գիտութիւններ սովորում։

ԱԶՆԻԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ

Երբ աշխատանքը մարդկանց մէջ բաժանւեց, ժողովրդի մի մասն սկսեց պարապել երկրագործութեամբ, մի մասը՝ արհեստներով, միւսները՝ վաճառականութեամբ և այլն։ Ամեն մարդ պարապում էր այն գործով, ինչի մէջ ինքը վարժ էր։

Կային մարդիկ, որոնք վարժ էին կուելու, պատերազմելու մէջ։ Երբ հարկաւոր էր երկիրը թշնամիներից պաշտպանել, դրանք էին դուրս գալիս թշնամիների դէմ։ Երբեմն էլ իրենք էին յարձակւում հարևան ժողովուրդների վրայ և աւար բերում նրանց երկրից։ Այդպիսով նրանք հետզհետէ աւելի էին վարժւում կուելու արւեստի մէջ։

Ուրիշ գործով պարապողները—օրինակ, երկրագործները, արհեստաւորները—արդէն մոռացել էին կուելու արւեստը։ Բացի դրանից նրանք չէին կարող իրենց գործը թողնել և պատերազմի գնալ։ Այսպէս, օրինակ, երբ երկրագործի արտը հասնում էր, նա չէր կարող իր արտը թողնել չհնձած և հեռանալ, որովհետև հատիկները կթափւէին, և նրա ամբողջ աշխատանքը կ'ոչնչանար։ Երկրա-

գործը կզրկէր իր ապրուստից նաև այն դէպքում, եթէ իր հողը ժամանակին չվարէր:

Գործից հեռանալը շատ էր փնասում երկրագործներին, արհեստաւորներին ու վաճառականներին: Սակայն նրանք չէին կարող իրենց երկիրը՝ անաղաղական թողնել և թոյլ տալ, որ թշնամիները դան ու իրենց ունեցած-չունեցածը տանեն: Եւ ահա նրանք իրենց աշխատանքի մի մասը տալիս են կռուող, պատերազմող մարդկանց, որպէսզի իրենց փոխարէն նրանք գնան կռելու, երկիրը պաշտպանելու:

Այսպիսով կռի մէջ վարժ մարդիկ սկսում են զբաղւել երկրի պաշտպանութեամբ, պատերազմներով, իսկ իրենց ապրուստը հայթայթելու համար տուրք կամ հարկ են հաւաքում ժողովուրդից:

Հարկի մի մասով նրանք ապրում էին, իսկ միւս մասը գործ էին ածում երկրի պաշտպանութեան վրայ: Նրանք գիւղերն ու քաղաքները թշնամիների յարձակումից պաշտպանելու համար շրջապատում էին խոր փոսերով կամ պարիսպներով, շինում էին բերդեր—ամրոցներ. պատերազմների համար գնում էին զէնքեր, հագուստ, պաշար. շինել էին տալիս պատերազմական նաւեր, հաղորդակցութիւնը հեշտացնելու համար շինում էին ճանապարհներ ու կամուրջներ:

Բացի երկրի պաշտպանութիւնից ժողովուրդը նրանց ուրիշ գործ էլ էր յանձնել: Երկիրը կառավարելու գործերը շատացել էին ու դժւարացել. մարդիկ այլևս չէին ուզում իրենց աշխատանքները թողնել ու շարունակ երկրի գործերով զբաղւել: Այդ պատճառով նրանք այդ գործերը ևս հետզհետէ թողել էին երկրի պաշտպանողներին և նրանց բոլոր հրամաններին հնազանդւում, հպատակւում էին:

Այսպիսով երկրի կառավարիչները դարձան հրամայող, իշխող, իսկ քնացած ժողովուրդը՝ հպատակ: Իշխողները շատ պարտականութիւններից ազատ էին. նրանք միայն կառավարում էին ժողովրդին և երկիրը պաշտպանում: Հասարակ ժողովրդից նրանք զանազանւում էին նաև նրանով,

որ աւելի հարուստ էին:

Նրանք համարւում էին ազնւական և հասարակութեան մէջ կազմում էին մի առանձին դասակարգ:

Ազնւական դասակարգը հետզհետէ ուժեղանալով նոր-նոր երկիրներ էր նւաճում և միացնում իր երկրին: Յաղթւած ժողովուրդներին հարկի տակ էր դնում: Եթէ նրանք որոշած հարկը չէին տալիս, այն ժամանակ յաղթողների զօրքը մանում էր նրանց երկիրը, կոտորում էր ժողովրդին և երկիրն աւերում: Վախենալով այդպիսի պատժից՝ յաղթւած ժողովուրդները չէին համարձակւում գլուխ բարձրացնել—ապստամբել:

Շատ անգամ թոյլ ժողովուրդները իրենց կամքով հրպատակւում էին ուժեղ հարևաններին, որպէսզի ազատեն նրանց յարձակումներից, կամ նրանց օգնութեամբ պաշտպանեն ուրիշ թշնամիներից:

Այսպիսով կամաց-կամաց աւելանում էին իշխող դասակարգի հպատակները, և մեծանում, ընդարձակւում էր նրա ձեռքի տակ եղած երկիրը:

Ազնւական դասակարգը իր ընդարձակ հողերը մշակելու համար գերիներ էր բերում հարևան երկիրներից և ստրկացնում: Ստրուկներին աշխատեցնում էին թէ՛ դաշտերում և թէ՛ տանը. բոլոր ծանր աշխատանքները նրանց էին կատարել տալիս:

Ստրուկների հետ վատ էին վարւում, ծեծում էին անասունների նման և մինչև անգամ սպանում: Ոչ ոք ստրուկին չէր պաշտպանում, որովհետև նա օտար էր:

Ստրուկներին առնում ու ծախում էին կենդանիների նման: Կային մարդիկ, որոնք միայն ստրուկների առևտուրով էին պարապում և դրանով մինչև անգամ հարստանում էին: Քանի շատ էին ստրուկները, այնքան նրանց գինը էժան էր: Երբեմն մի քանի բուրբուլ կարելի էր ստրուկ գնել:

Մի քանի երկիրներում մեծ-մեծ արհեստանոցներ էին

շինում և ստրուկներին աշխատեցնում նրանց մէջ: Առան-
ձին վերակացուներ կային, որոնք մտրակները ձեռքներին
հսկում էին նրանց և ծուլացողներին պատժում: Դաշտե-
րում էլ նոյն ձևով էին աշխատեցնում:

Ստրուկների կեանքն այնքան անտանելի էր, որ նը-
րանք ամեն կերպ աշխատում էին փախչել իրենց հայ-
րենիքը: Բայց եթէ փախած ստրուկները նորից բռնուում
էին, նրանց խիստ պատիժներ էին տալիս, մինչև անգամ
սպանում էին:

32

Լ Ե Ձ Ո Ի

Մարդիկ միասին էին ապրում ու աշխատում: Միասին
ապրելու համար հարկաւոր էր, որ նրանք իրար հասկանա-
լին: Ամեն մարդ պէտք է հասկանար այն բոլորը, ինչ որ
իր ընկերն ուզում էր յայտնել իր տեսածի ու լսածի մա-
սին: Բացի այդ, նա պիտի կարողանար իր մտքերն էլ ու-
րիշներին հասկացնել: Եթէ մարդիկ իրար հասկանալու մի
միջոց չունենային, չէին կարող միասին ապրել:

Իրար հասկանալու միջոցը լեզուն է: Նախամարդու
լեզուն նման չէր մեր լեզվին: Դա ճշերի, քաղաքական-
թիւնների լեզու էր:

Մի առեւի գազան տեսած ժամանակ մարդու կըրծ-
քից ակամայ դուրս էր թռչում մի ճիչը: Մի որ և է ծանր
բան բարձրացնելիս նորից ակամայ դուրս էր թռչում մի
ճիչը: Իսկ նրա ընկերները մի ճիչը լսելիս իսկոյն հաս-
կանում էին, որ մի գազան կայ մօտերքը, վրայ ճիչը լսե-
լով գլխի էին ընկնում, որ ընկերոջ որ և է տեղը ցաւում
է, մի ճիչը լսած դէպքում հասկանում էին, որ ընկերը
դժւարանում է մի ծանր առարկայ բարձրացնել: Հասկանում
էին այս բոլորը, որովհետև նման դէպքերում իրենք էլ
այդպիսի ձայներ էին հանում:

Մարդիկ բնութեան մէջ լսում էին գանազան ձայներ,
սլալում էին ծառերի տերեւները, քշքշում էին առւակները,
վզզում էր քամին, ծլլում էին թռչունները, կոկոռում էին
գորտերը, ըզզում էին բզեզները, մայում էին ոչխարները,
մլատում էին կատունները, մռնչում էին գազանները և այլն:
Ահա այսպիսի բազմատեսակ ձայներ էին լսում մարդիկ,
լսում էին և իրենք էլ կրկնում, նմանեցնում: Օրինակ, երբ
մէկը ուզում էր հասկացնել իր ընկերներին, թէ գորտ կայ,
գորտի նման կոկոռում էր, իսկ եթէ կառւի մասին էր բան
ասում, կառւի նման մլաւում էր: Ընկերները ծանօթ ձայ-
ները լսելով՝ իսկոյն հասկանում էին խօսողի միտքը:

Բայց բնութեան մէջ լսած ձայները կրկնելով շատ
շատ կարող էին յայտնել, թէ գորտ կայ, կատու կայ և
այլն: Սակայն չէին կարող իմաց տալ, թէ ո՞րտեղ կայ,
ինչքան կայ: Եւ այդ պատճառով լսողները չէին կարող
լաւ հասկանալ խօսողի միտքը: Բայց մարդիկ սրա ճարն
էլ գտել էին: Նրանք նշանների լեզու էլ ունէին: Շատ
բան ձեռքների, դէմքի և ամբողջ մարմնի շարժումներով
էին իրար հասկացնում: Ծիշտ այնպէս, ինչպէս հիմա խօ-
սում են խուլ ու համբերը: Նշանների լեզուն սաստիկ
զարգացած էր նախամարդկանց մէջ:

Ահա թէ ինչ է պատմում մի ճանապարհորդ նշաննե-
րով խօսող մի վայրենու մասին. «Հնդիկը*» իր ձեռ-
քերը կրծքի վրայ դրեց խաչաձև և սկսեց ամբողջ մար-
մնով դողալ. ուզում էր ասել, թէ ցուրտ է, ծմեռ է, այս-
ինքն, երբ ինքը ճանապարհորդում էր, այն ժամանակ ձմեռ
էր: Ապա աջ ձեռքի ցուցամատը դրաւ կրծքին, իսկ ձախը
ուղղեց դէպի արևմուտք. ուզում էր ասել, թէ ես գնում
էի արեւմուտք: Աջ ձեռքի ափը դէպի բերանը տանելով
ուզում էր ասել, թէ ջուր կար: Յետոյ ձեռքը ալիքների
նման շարժեց և նորից ցոյց տւեց արևմուտքը. ուզում էր
յայտնել, թէ իր տեսած ջուրը մի գետ էր, որ հոսում էր

*) Հնդիկները վայրենի մի ցեղ են:

արեւմտեան կողմը»։ Հնդիկը մի քանի ժամ այսպէս խօսելով ճանապարհորդի հետ, մանրամասն պատմեց նրան իր գլխով անցած դարձածը։

Հետզհետէ զարգանում էր մարդկանց լեզուն, հարստանում էր նորանոր ձայներով, ըստերով։ Սկզբում բառերը անկապ էին, նրանք նշանների օգնութեամբ էին միտք, խօսք դառնում։ Այսպէս, նախամարդը կասէր. «Անտառ—գնալ» և միևնոյն ժամանակ նշաններով կհասկացնէր, թէ՛ «Ես անտառ պիտի գնամ»։ Կամ կասէր. «Ուտել—ես—բրինձ—այստեղ» և կհասկացնէր. «Ես կուտեմ այս բրինձը»։ Կասէր. «Ծերութիւն—նա—հայր—քո» ու կհասկացնէր. «Բո հայրը ծերացել է»։

Նշաններով խօսող հնդիկ

«Մեզ ես էին»

«Ձուս եսգով էին»

Այդ բոլորը հասկացւում էր գլխաւորապէս նշաններով, շարժւածքներով։ Ուրեմն զարմանալու չէ, որ նախամարդիկ խաւարի մէջ չէին կարողանում խօսել, որովհետեւ իրար շարժւածքներ չէին տեսնում, որ հանած ձայները հասկանային։

Անցան դարեր։ Լեզուն զարգանալով ու մշակւելով դարձաւ վերջապէս մեր խօսակցութեան լեզուն նման։ Բայց չպէտք է կարծել, թէ լեզուն հիմի բոլորովին կատարելագործւել է։ Ո՛չ. նա դեռ շարունակում է զարգա-

նալ։ Ինչքան մի ազգ շատ է զարգացած, այնքան աւելի հարուստ ու կատարելագործւած է նրա լեզուն։

Միևնոյն բնակավայրում ապրող մարդիկ խօսում էին միևնոյն լեզով։ Պատահում էր, որ հասարակութիւնից բաժանւում էին առանձին խմբեր և գնում էին ուրիշ տեղեր ապրելու։ Նոր բնակավայրերում նրանք ծանօթանում էին նոր բաների հետ, և նրանց լեզւի բառերը շատանում էին։ Բայցի դրանից խօսակցութեան ժամանակ լեզուն շարունակ փոփոխւում, զարգանում էր։ Այդ պատճառով շատ սնգամ հեռացած ցեղակիցները դժւարութեամբ էին հասկանում իրար լեզու։ Այդպիսով միևնոյն լեզով խօսող համայնքները զանազան տեղեր ապրելով ստեղծում էին տարբեր լեզուներ։

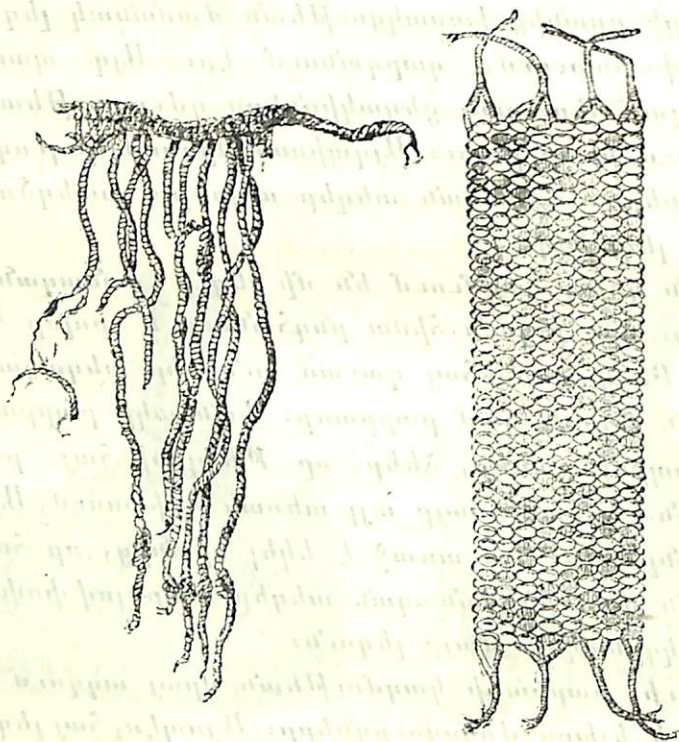
Նոյն կերպ կազմւում են մի լեզւի զանազան ըստերը։ Հայ լեզուն հիմա ընդհանուր է բոլոր հայերիս համար։ Բայց ամեն հայ գաւառ ունի իր տեղական գաւառական լեզուն կամ բարբառը։ Գանձակի բարբառի մէջ կան այնպիսի բառեր, ձևեր, որ Թիֆլիսի հայ բարբառի մէջ չկան։ Երևանի հայը այլ տեսակ է խօսում, Ալեքսանդրապոլինը՝ այլ։ Դա առաջ է եկել նրանից, որ հայ ազգի զանազան մասերը զանազան տեղեր ապրելով փոփոխել են իրենց սկզբնական մայր լեզուն։

Լեզւի, բարբառի կազմութեան վրայ ազդում են նաև հարեան և իշխող ժողովուրդները։ Այսպէս, հայ լեզւի վրայ ազդել են հին ու նոր պարսիկները, ասորիները, յոյները, արաբները և այլն։ Իսկ Թիֆլիսի հայ բարբառի վրայ ազդել են վրացիները, թուրքերը, ռուսները, երկուր հայերը։

Մի ժամանակ մարդիկ զրել-կարդալ չգիտէին։ Հիմա էլ ամեն մարդ զրել-կարդալ չգիտէ։ Բայց և այնպէս ան-

զրազէտ մարդիկ կարողանում են իրենց մտքերը ցանկութիւնները որ և է կերպ նշանակել, որ չմոռանան: Օրինակի համար, Թաշկինակի ծայրը կապ են գցում, մատին թել են կապում և այլն: Այդ նշանները տեսնելով նրանք իսկոյն յիշում են, թէ ինչ պէտք է անեն:

Իրենց մտքերը այդպէս էին նշանակում և նախամար-
դիկ: Նրանցից մէկը, օրինակի համար, երբ ուզում էր իր ցե-

හමුදා ප්‍රධානියා

Թեւ ահա իւրաքանչիւր խեղճութիւն

ղակիցներին յայտնել, թե այս ինչ ծառի մէջ եղած փեթակը տէր ունի, մի կտրւածք էր անում ծառի վրայ: Յեղակիցները այդ նշանը տեսնելով, իսկոյն հասկանում էին, որ փեթակը տէր ունի, էլ ձեռք չէին տալիս:

Նախամարդիկ իրենց մտքերը կարողանում էին նշանակել և ուրիշ կերպ: Օրինակ, թելի վրայ անց էին կացնում գոյնոգոյն խեցիներ: Ամեն մի գոյնի խեցին մի ջուկ բան էր նշանակում: Սպիտակը նշանակում էր հաշտութիւն,

բարեկամութիւն: Կարմիրը՝ կռիւ, պատերազմ: Այս գունա-
ւոր խեցիկները թելի վրայ զանազան ձևով շարելով զանազան
մոքեր էին կազմում և ուզած ժամանակը կարգում:

Նոյն նպատակով գործ էին անում կապ գցած գոյնըզ-
գոյն թեկեր: Ամեն մի կապը, ամեն մի գոյնը մի բան էր
ասում, մի բան էր պատմում: Շատ անգամ այդպիսի կապ
գցած թեկերի վրայ նշանակած ունէին իրենց կռիւների,
որսների, ճանապարհորդութիւնների պատմութիւնները:

Երկար ժամանակ մարդիկ այդ ձևով էին իրենց մտա-
քերը նշանակում: Այնուհետև նրանք կամաց-կամաց սկսե-
ցին զրել իրենց մտքերը: Բայց նրանք մեզ նման չէին
դրում, այլ առեյի շուտ նկարում էին:

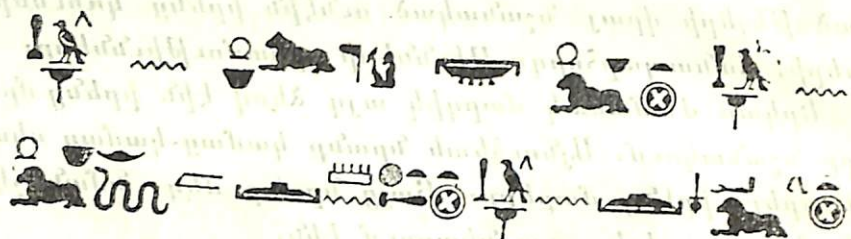
Օրինակ, նկարում էին մի խումբ մարդիկ, նրանց ոտները հետքերը, դիմացը մի սար, սարի վրայ էլի հեաքեր, նորից մարդիկ, յետոյ մի ծառ, որը մի մարդ ուզում է գրկել, բայց ձեռքերը չեն հասնում: Նրանք այդ պատկերը տեսնելով հասկանում էին, որ մի խումբ մարդիկ գնացել են ճանապարհորդելու, ճանապարհը լեռնոտ տեղ է եղել, գնալով հասել են մի երկիր, որտեղ ծառերը անջան հաստ են եղել, որ երկու ձեռքով չեն կարողացել բռնը գրկել:

Պատկերներն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են

Այսպէս ահա պատկերների օգնութեամբ մարդիկ կարողանում էին զանազան մտքեր, պատմութիւններ գրել ու կարդալ: Գրութեան այս ձևը կոչւում է պատկերազիր կամ

հիերոգլիֆ: Հիերոգլիֆներով էին գրում-կարգում և եգիպտացիները: Մինչև հիմա էլ նրանց հին տաճարների ու գերեզմանների աւերակների վրայ մնացել են պատկերազրեք: Գիտնականները կարողացան կարգաւ այդ պատկերազրեքը և իմացան, թէ ինչպէս էին ապրում հին եգիպտացիները:

Եգիպտական հիերոգլիֆներ

Բայց պատկերագրով չէր կարելի ամեն բան գրել: Օրինակ, չէր կարելի նկարել—քաջութիւն, աշխատանք, լոյս և ուրիշ շատ բաներ, որոնք իրենց պատկերը չունեն: Այդ դժւարութիւններից դուրս գալու համար մարդիկ ըսկսեցին մի քանի պատկերներ զանազան մտքով գործածել: Այսպէս, նկարում էին առիւծ և կարգում թէ առիւծ և թէ ոյժ կամ քաջութիւն: Նկարում էին արեգակ և հասկանում էին, թէ արեգակ և թէ լոյս, ցերեկ: Նկարում էին եզր և հասկանում էին թէ եզր և թէ աշխատանք և այլն: Սա կոչւում է պայմանաւոր պատկերագիր:

Թէև պատկերագրի պակասը լրացնելու համար հնարեց պայմանաւոր պատկերագիրը, բայց էլի չէր կարելի ամեն բան գրել:

Գրութիւնը աւելի հեշտացաւ, երբ մարդիկ սկսեցին բառի ամեն մի հնչիւնը առանձին պատկերով նշանակել: Ահա օրինակ, ինչպէս կարող էին գրել ծանօթ բառը. նրա մէջ կայ հինգ հնչիւն՝ Ծ, Ա, Ն, Օ, Թ, այդ պատճառով կնկարէին հինգ առարկայ, որոնք սկսւում են այդ հնչիւններով—Ծառ, Աքաղաղ, Նետ, Օձ, Թիթեռ: Եւ կարգացողը այդ առարկաների պատկերներին նայելով ոչ թէ կմտածէր ծառի, քաղաղի, նետի և թիթեռի մասին, այլ նրանց

առաջին հնչիւններից կկազմէր ԾԱՆՕԹ բառը: Այդպէս էլ երբ տեսնում էին նկարած պարկ, աչք, հաւ, եզր, ցին, կարգում էին պահեց: Այս եղանակով կարելի էր ամեն բան գրել. հարկաւոր էր միայն բառը բաժանել հնչիւնների և այդ հնչիւններով սկսւող առարկաների պատկերները նկարել: Այդ պատճառով հնչիւնները կրում էին զանազան առարկաների անուններ: Օրինակի համար, ա հնչիւնին ասում էին ալէփ, որ հրէից լեզուով նշանակում է եզր. ը հնչիւնին ասում էին ըէթ, որ հրէից լեզուով նշանակում է տուն. գ հնչիւնին ասում էին գիմել, որը հրէից լեզուով նշանակում է ուղտ և այլն:

Այսպիսով մարդիկ գտան գրել-կարդալու այլընտանան եղանակը:

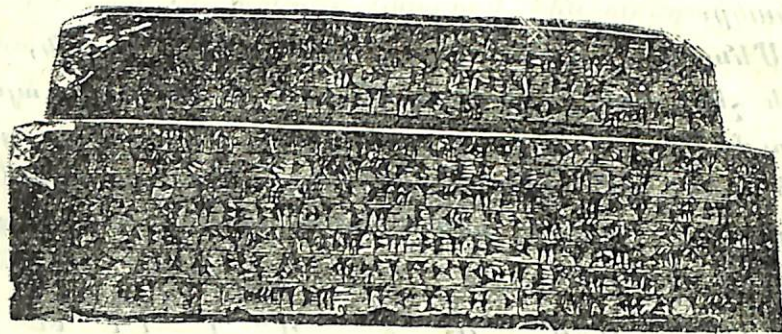
Մենք հիմա ա-ին ասում ենք այլ, ք-ին ընն, գ-ին գիմ և չենք հասկանում, թէ ինչու են տառերը այսպէս կոչւում: Բայց բանից դուրս է գալիս, որ դրանք հայերէն բառեր չեն, այլ հրէից լեզուից վերցրած բառեր են: Այլ-ը հրէից ալէփ բառն է, ընն-ը հրէից ըէթ բառն է, գիմ-ն էլ հրէից գիմել բառն է:

Սկզբում գրելիս աշխատում էին պատկերները ճիշտ նկարել, բայց երբ տեսան, որ մանրամասն նկարելը շատ ժամանակ է խլում, սկսեցին ամբողջ առարկայի փոխարէն միայն նրա ամենագլխաւոր մասը նկարել: Իսկ երբ ամբողջ պատկերներ էին նկարում, այն ժամանակ էլ շտապ-շտապ մի քանի դժերով էին գծագրում: Այդ պատճառով քանի գնում, այնքան փոխւում էին պատկերազրեքը: Վերջապէս կազմեցին այնպիսի գրեր, որոնք բո-

լորովին նման չէին սկզբնական ալէֆին ու բէթին, այսինքն նզաւ ու տան պատկերներին:

Այբուբենը առաջին անգամ մշակեցին փրկիկեցիները, որոնք ապրում էին Միջերկրական ծովի ափին և հարևան էին հրէաներին, ասորիներին ու արաբներին: Փրկիկեցիք իրենք չհնարեցին այբուբենը, այլ վերցրին եգիպտացիներից և աւելի պարզեցնեցին: Այնուհետև այբուբենը տարածեց հրէաների, յոյների, հայերի և ուրիշ ժողովուրդների մէջ:

Հին Միջագետքի բնակիչները (բաբելացիները, ասորեստանցիները) գործ էին ածում ուրիշ տեսակ գրեր: Նրանց գրերը սեպի, բևեռի (մեխի) ձև ունէին, այդ պատճառով կոչւում են սևագրեր կամ քնկռագրեր: Գրելիս բևեռագրերից կազմում էին զանազան խմբեր: Իւրաքանչիւր խումբը նշանակում էր կամ մի վանկ, կամ մի բառ և կամ նոյն իսկ մի միտք: Կարգացողը նայում էր բևեռագրերի խմբին, բայց չէր հասկանում, թէ ինչ է այդ խումբը — վանկ է, բառ է, թէ միտք է: Այդ բանը խիստ դժուարացնում էր բևեռագրերի կարգաւ:

Բևեռագիր արձանագրութիւն

Բևեռագրերով գրում էին նաև Հայաստանի հին բնակիչները, որոնք կոչւում էին խալդեր: Այժմ Հայաստանի զանազան կողմերում մնացել են բևեռագիր արձանագրութիւններ: Ամենից նշանաւոր արձանագրութիւնը գտնւում է Վանայ ծովի արևելա-հիւսիսային կողմը, մի քարաժայռի

վրայ: Այդ արձանագրութիւններից երկուսն է, որ խալդերը երկար ժամանակ պատերազմել են հարևան Ասորեստանի հետ:

Հին ժամանակ թուղթ չկար: Այդ պատճառով մարդիկ գրում էին փայտի, քարի, ոսկրի, աղիւսի, պղնձի, արճրճի վրայ: Այդ առարկաների վրայ փորագրում էին սրածայր գործիքներով:

Մարդիկ գրում էին նաև մագաղաթի վրայ, որը գրելու համար պատրաստած կաշի էր: Հին ժամանակներից մնացել են այնպիսի բարակ և մաքուր մագաղաթներ, որ թղթից դժուար են զանազանւում: Իսկ հին եգիպտացիները գրում էին պապիրոս բոյսի մազոտ ցողունից պատրաստած թերթերի վրայ: Մագաղաթի և պապիրոսի վրայ գրում էին սրած եղեգով կամ փետուրէ գրչով:

ԱՍՏԻԱԾՆԵՐ

Նախամարդիկ ամեն բանի վրայ ուշադրութիւն էին դարձնում: Նրանք աշխատում էին հասկանալ, թէ բնութեան մէջ ինչն է իրենց օգուտ տալիս և ինչն է վնասում:

Կային շատ բաներ, որ նրանք հասկանում էին: Փորձով գիտէին, օրինակ, որ փայտը փայտին քսելուց առաջ է գալիս կրակ, քարով խփելուց թռչունն սպանւում է, միսը կշտացնում է մարդուն և այլն:

Այսպիսի պարզ բաները նրանք հասկանում էին: Բայց բնութեան մէջ շատ բան կայ, որ նրանք չէին կարող հասկանալ. չգիտէին, օրինակ, թէ ինչիցն է առաջ գալիս քամին, անձրևը, աղբիւրներն ու գետերը, տարւայ եղանակները, լոյսն ու մութը: Զգիտէին, թէ ինչ բան է արևը, արշալոյսը, լուսինը աստղերը, կայծակը:

Գետը կենդանու նման շարժւում, առաջ էր գնում, բայց ծայրը չէր վերջանում և շատ անգամ էլ զազանի

նման կուլ էր տալիս մարդկանց: Քամին չէր երևում, բայց կոտորում էր ծառերը: Լոյս ցերեկին յաջորդում էր մութ գիշերը, մարդիկ չէին կարողանում տեսնել և ազատ շարժվել: Բայց այդ երկար չէր շարունակվում. արշալոյսը բռնում էր երկինքը և կարծես բոցերի ու ծխի միջից դուրս էր վազում արևը և լուսավորում ու տաքացնում երկիրը: Երբեքն էլ միանգամից երկինքը մթնում էր, սև-սև ամպերը ծածկում էին երկնքի երեսը: Մէկ էլ յանկարծ արաքում էր կայծակը, ամպերը ճեղքում և սարսափելի ոյժով խրվում, փշրում էր հսկայ ծառերը և անտառը հրդեհում:

Այս բոլորից մարդիկ վախենում էին կամ զարմանում, բայց չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչ են դրանք կամ ինչից են առաջ գալիս: Տեսնում էին, որ իրենք թոյլ ու անապշտպան են այդ անհասկանալի ոյժերի առաջ:

Բնութեան այդ ոյժերին նախամարդիկ աստուած էին համարում:

Նրանց կարծիքով, ինչ որ բնութեան մէջ կատարվում էր, աստուածներն էին կարգավորում: Նրանք էին բոյսերն աճեցնում, երկիրը պտուղներով լցնում, մարդկանց կեանքը երկարացնում, անձրև ու տաքութիւն ուղարկում, ցանած դաշտերն ու կենդանիների հօտերը պահպանում կամ ոչնչացնում, հիւանդութիւններ ուղարկում կամ առողջացնում մարդկանց:

Այսպէս, աստուածները կամ օգուտ էին տալիս մարդկանց, կամ վնասում էին: Օգուտ տուողներին մարդիկ բարի էին համարում, իսկ վնասողներին՝ չար:

Շատ էին աստուածները, բայց նրանցից ամեն մէկը իր առանձին գործն ունէր: Մէկը պտղաբերութեան աստուածն էր, միւսը խաւարի ու շարութեան, երրորդը՝ արևի, չորրորդը՝ քամու, մի ուրիշը՝ կայծակի: Մինչև անգամ մոծակներ քշող աստուած էլ կար*):

*) Հին հայերը հաւատում էին, որ կան և այնպիսի աստուածներ, որոնք մեռած մարդկանց լիզելով կենդանացնում են: Այդ աստուածները կոչւում էին աւրէգ կամ յարալէգ:

Նախամարդիկ կարծում էին, որ աստուածներն ապրում են երկրի վրայ: Նրանց բնակարաններն էին սարերը, ժայռերը, անտառները, այրերը, աղբիւրները, գետերը, կենդանիները, ծառի կոճղերը, քարերն ու ոսկորները: Այդ բոլոր տեղերն ու առարկաները սուրբ էին համարվում, որովհետև այնտեղ, նրանց կարծիքով, աստուածներ էին ապրում:

Ամեն մի ցեղ, ամեն մի տոհմ աշխատում էր մի այդպիսի սուրբ տեղ ձեռք բերել, որ այնտեղ ապրող աստուածն իրենց օգնի: Իւրաքանչիւր մարդ էլ ուզում էր մի սուրբ առարկայ ունենալ իր մօտ, որ ազատէր վտանգներից:

Մարդիկ կարծում էին, որ աստուածներն իրենց նման են ապրում, որ նրանց էլ հարկաւոր է կերակուր, բնակարան, հագուստ, զարդարանքներ: Նրանք էլ են մարդկանց նման ուրախանում, տխրում, բարկանում, ծերանում, հիւանդանում, մինչև անգամ մեռնում:

Այսպէս օրինակ՝ երբ ձմեռը գալիս էր և արևը երկար ժամանակ չէր երևում, մի քանի երկիրներում ասում էին, թե արև աստծուն սպանել են: Երբ գարնանը գետերը վարարում էին և կարմիր հողից կարմրում՝ մարդիկ ասում էին, թե սպանւած արևի արիւնը խառնւել է ջրի հետ: Սուգ էին անում, կանայք երեսները չանգոտում էին, դանակներով կտրատում և այսպէս ողբում արևի մահը: Բայց շուտով ուրախ լուր էր տարածւում, թե արև աստուածը կենդանացել է և բարձրացել երկինք:

Նրանք կարծում էին նաև, որ աստուածները մարդկանց նման կուռում են իրար հետ: Երբ արևը խաւարում էր, հին եգիպտացիք ասում էին, թե խաւարի աստուածը վայրենի խոզի կերպարանքով յարձակւել է լոյսի աստծու վրայ և նրա մի աչքը հանել: Բայց լուսնի աստուածը օգնութեան է հասել և կուրացած աստծուն բժշկել:

Այսպէս, ամեն բանով աստուածները նման էին մարդկանց:

Երբեմն մարդիկ նոյնիսկ իրենց նախնիքներին էին աստուածացնում: Աստուածներին հաւասարւում էին այն նախնիքները, որոնք իրենց կեանքում մեծ գործեր էին կատարել, մեծ օգուտներ էին տւել իրենց ցեղակիցներին:*)

Այդպիսի մարդկանց մասին ասում էին, թէ նրանց հայրերը հասարակ մարդիկ չեն եղել, այլ աստուածներ, իսկ մայրերը եղել են հասարակ կանայք:

35

Հ Ո Պ Ի Ն Ե Ր

Վայրենի մարդիկ փոքր երեխաների նման չէին հասկանում, թէ ինչ բան է երազը: Եթէ երազում երեխան գրպանի մէջ խնձորներ է տեսնում, զարթնելուց յետոյ որոնում է իր խնձորները, բայց չգտնելով՝ սկսում է մօրից պահանջել: Կարծում է, որ մայրը գրպանից հանել է նրա խնձորները և չի տալիս: Սկսում է լաց լինել: Բայց մայրը հասկացնում է, որ նա խնձոր չի ունեցել գրպանում, այլ միայն երազումն է տեսել:

Վայրենի մարդն էլ, երբ երազում որսորդութիւն էր անում կամ պտուղներ հաւաքում, կարծում էր, որ ինքն իսկապէս որսի է գնացել կամ պտուղներ է հաւաքել:

Բայց երբ նա այդ բանը պատմում էր ընկերներին, նրանք ասում էին, որ նա տեղից չի շարժւել, պառկած քնած է եղել:

Այն ժամանակ վայրենին մտածում էր. «Ուրեմն իմ մէջ կայ մի անտեսանելի բան, որ քնած ժամանակ դուրս է գալիս ինձանից և գնում կենդանիներ որսալու, պտուղներ հաւաքելու և յետոյ նորից գալիս, մտնում է մարմնիս մէջ»:

Այդ անտեսանելի բանին մարդիկ ասում էին հոգի: Երբ քնած մարդը զարթնում էր, մարդիկ ասում էին, թէ

*) Օրինակ՝ ոչնչացրել էին վայրենի գաղաններին, երկիրը մաքրել էին անաղակներից, յաղթել էին թշնամիներին և այլն:

հոգին վերադարձաւ: Իսկ երբ մէկը մեռնում էր, ասում էին, թէ հոգին ընդմիշտ թողել է մարմինն ու հեռացել:

Եթէ երազում վայրենին տեսնում էր իր մեռած ընկերներին, որոնք նրա հետ որս էին անում, կարծում էր, թէ դրանք մեռածների հոգիներն են, եկել են իրեն օգնելու: Հին եգիպտացիք մինչև անգամ հաւատում էին, որ մարդու մահից յետոյ հոգին պարապում է որսորդութեամբ, ձկնորսութեամբ, վարում ու ցանում է դաշտը և այլն: Այնպէս որ նրանց կարծիքով մեռած մարդու հոգին էլ ապրում է կենդանի մարդու նման: Այդ պատճառով, երբ մէկը մեռնում էր, նրա հետ թաղում էին՝ ամանով կերակուր, զէնքեր, զանազան գործիքներ, զարդարանքներ և այլն: Շատ երկիրներում մեռելի հետ թաղում էին նաև ընտանի կենդանիներ, մինչև անգամ նրա կնոջն ու ստրուկներին *):

Մարդիկ հաւատում էին, որ հոգին մեռած մարմնի մօտից իսկոյն չի հեռանում: Կան երկիրներ, որտեղ հիմա էլ կարծում են, թէ մարդու մահից յետոյ հոգին մնում է սենեակում: Այդ պատճառով բաց են անում պատուհանները, որ նա կարողանայ սենեակից դուրս գնալ: Հին եգիպտացիք դերեզմանների մօտ ծառեր էին տնկում հոգիների համար, որովհետև կարծում էին, թէ հոգիները սիրում են ձօճւել ծառի ճիւղերի վրայ:

36

Զ Ո Հ

Երբ մարդիկ հիւանդանում էին կամ մի ուրիշ ֆեախատանում, կարծում էին, որ դրա պատճառը աստուածներն ու հոգիներն են: Այժմ էլ, երբ նեղրի գլուխը ցաւում է, նա կարծում է, թէ իր մեռած հայրն է նրա գլուխը ցաւացնում:

*) Այժմ, երբ քնածում են հին դերեզմանները, այնտեղից հանում են հին ժամանակի զէնքեր, ամաններ, զարդարանքներ և զանազան գործիքներ:

Վայրենի մարդն այսպէս էր մտածում. «Որպէսզի ինձ ոչ մի անբախտութիւն չպատահի, որսո չփախչի, ցանած դաշտս լաւ պտուղ տայ ու ես էլ առողջ մնամ,—այդ բոլորի համար ես պէտք է հոգս քաշեմ աստուածներին ու հոգիների մասին»: Եւ նա սկսում էր նրանց կերակրել: Այդ կերակուրը կոչւում է զոհ:

Սկզբում աստուածներին ու հոգիներին կերակրում, պաշտում էին բաց բնութեան մէջ՝ սարերի վրայ, անտառներում կամ դաշտերում: Մարդիկ հաւաքւում էին և սկսում ուտել ու խմել: Նրանք կարծում էին, որ այդ ժամանակ աստուածներն ու հոգիները՝ առանց երեւալու՝ նրանց հետ ուտում ու խմում են միևնույն բաները: Մի քանի երկիրներում զոհելու առարկաներն այրում էին, որ աստուածները կարողանան նրանցով կերակրւել:

Նրբ մարդիկ անտառներում դեռ պտուղներով ու արմատներով էին կերակրւում, անտառների մի մասը աստուածների ու հոգիների համար էին թողնում, որ նրանք պտուղները քաղեն և ուտեն: Ոչ ոք իրաւունք չունէր այդ տեղերից մի պտուղ քաղելու: Յանցաւորներին պատժում էին: Իսկ երբ մարդիկ սկսեցին հացահատիկներով ու մսով կերակրւել, այն ժամանակ սկսեցին իրենց աստուածներին էլ նոյն կերակուրը զոհել:

Այսպէս՝ ամեն մի ժողովուրդ, ինչ որ ինքն ուտում էր, նոյնը զոհում էր և իր աստուածներին: Որտեղ մարդիկ խոզի կամ շան միս էին ուտում, այնտեղ աստուածներին էլ խոզի կամ շան միս էին զոհում: Իսկ որտեղ այդ կենդանիներից զգւում էին, այնտեղ այդպիսի կենդանիներին պիղծ էին համարում և չէին զոհում:

Նախամարդիկ աստուածներին ու հոգիներին զոհում էին նաև մարդու միս և արիւն, որովհետեւ կարծում էին, թէ նրանք էլ իրենց պէս մարդու միս ու արիւն են սիրում: Կային ցեղեր, որոնք յարձակւում էին օտար ցեղերի վրայ և նրանցից գերիներ բերում զոհելու համար: Այդ գերիներին մորթում էին, մեծ խնջոյք սարքում և ուտում

նրանց միսն ու արիւնը:

Պատահում էր, որ մարդիկ զոհում էին իրենցից մէկին: Ընտրած մարդուն սուրբ էին համարում, լաւ կերակրում էին և նրա ամեն ասածը կատարում: Այդպիսի մարդուն նոյնիսկ բախտաւոր էին համարում:

Շատ տեղերում մարդիկ իրենց մարմնի կաշին կտրատում էին և արիւն բաց թողնում: Այդպիսով նրանք իրենց արիւնը զոհում էին աստուածներին: Մարդիկ մինչև անգամ իրենց որդիներին էին զոհ բերում:

Բայց մարդ զոհելու սովորութիւնը երկար չշարունակւեց: Մարդկային զոհերը վերջացան և մարդիկ սկսեցին միմիայն կենդանիներ զոհել:

37

ԿՈՒՌՔԵՐ ԵՒ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐ

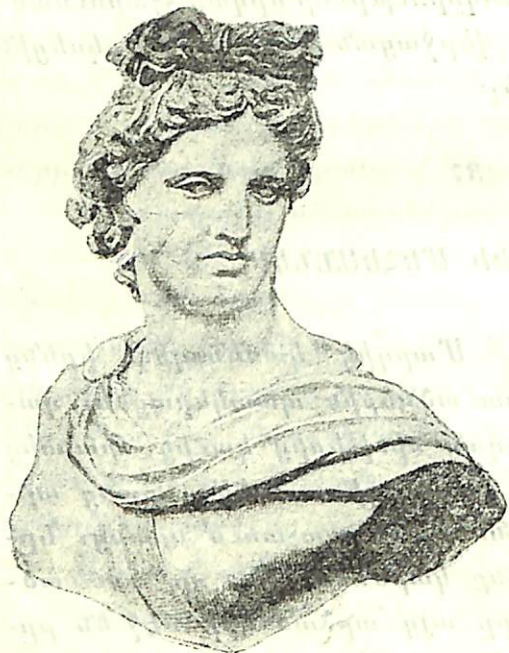
Փիւնիկիական կուռք

Մարդիկ կամենալով իրենց աստուածներին պատկերացնել, դանազան նիւթերից՝ կաւից, փայտից ու քարից շինում էին նրանց արձանները և պաշտում նրանց: Նրանք կարծում էին, որ աստուածները այդ արձանների մէջ են բնակւում, ինչպէս առաջ ապրում էին սարերի, աղբիւրների կամ ուրիշ առարկաների մէջ: Արձաններն այդպիսով դարձան աստծու բնակարան կամ ուրիշ խօսքով՝ կուռք:

Սկզբում կուռքերը շատ կոպիտ ու անճոռնի էին, որովհետեւ դեռ լաւ գործիքներ չկային: Բայց երբ մարդիկ ծանօթացան մետաղների հետ և երկաթէ գործիքներ

ունեցան, այն ժամանակ սկսեցին շատ սիրուն արձաններ շինել: Ոչ միայն փայտից ու քարից էին շինում արձանները, այլ և պղնձից, բրոնզից, արծաթից և մինչև անգամ ոսկուց: Աշխարհիս ամենագեղեցիկ կուռքերը յոյներն են շինել:

Կուռքերն առհասարակ շինում էին մարդու նմանությամբ: Բայց երբեմն նրանք կենդանու կամ ուրիշ առարկայի ձև ունեին: Մի քանի երկիրներում կուռքը թռչունի կամ գազանի գլուխ ունէր, իսկ մարմինը նման էր

Յունական կուռք

մարդու մարմնին: Կամ, ընդհակառակը, մարմինը կենդանու մարմին էր, իսկ գլուխը՝ մարդու: Ասորեստանում մի կուռք կար, որը թռչունի թևեր ունէր, մարդու գլուխ, առիւծի ճանկեր, կարիճի պոչ, այծի պոզեր և շան մարմին: Այնքան անձուներ էր նա, որ ամենքը սարսափում էին նրանից: Մարդիկ իրենց կուռքերի համար առանձին տներ շինեցին և նրանց կանգնեցրին այդ կուռքներին մէջ: Շատ

տեղերում կուռքերը դնում էին ոչ թէ շինութեան մէջ, այլ տանիքի վրայ: Կուռքներին հին հայերն ասում էին մ'ենեան:

Մեհեաններն առաջ փոքր ու հասարակ տներ էին: Բայց հետզհետէ մարդիկ սկսեցին աւելի մեծ և դեղեցիկ մեհեաններ շինել: Վերջն այնպիսի փառաւոր մեհեաններ շինեցին, որ հիմա էլ մարդիկ զարմանում են՝ նրանց միա-

Եգիպտական կուռք

ջորդները տեսնելով: Եգիպտոսում մի մեհեան կար, որի շրջագիծը չորս վերստ էր:

Այդպիսի փառաւոր մեհեանների մէջ Եգիպտոսի մի քանի քաղաքներում պաշտում էին զանազան կենդանիների՝ եզանը, կատին, կապիկին, կոկորդիլոսին, ոչխարին, այծին, շանը և այլն: Կոկորդիլոսին պահում էին մի լճի մէջ և կերակրում էին մսով ու զինով:

Պաշտող եղը, որ կոչւում էր Ապիս, նշանաւոր աստուած էր համարւում Եգիպտոսում: Երբ նա մեռնում էր, ամբողջ երկիրը եօթանասուն երկու օր սուգ էր պահում:

Սուրբ կենդանիներին ոչ ոք իրաւունք չունէր սպանելու: Մի կատու սպանելու համար Եգիպտոսում մահաւան պատիժ էին տալիս յանցաւորին:

Ամեն մի աստուած տարւայ մէջ իր տօնն ունէր: Այդ տօներին ահագին ժողովուրդ էր հաւաքւում մեհեաններում և մեծ տօնախմբութիւններ սարքում: Ծաղիկներով զարդարում էին մեհեաններն ու կուռքերը, անուշահոտ խունկեր ծխում, զոհեր էին մորթում, ուրախ ճաշկերոյթ սարքում, պար բռնում, երգում, նւագում:

Այսպիսի մեծ տօնախմբութիւններ կատարւում էին և հին Հայաստանում, մանաւանդ Նաւասարդի տօնին, երբ մարդիկ իրենց այգիների ու դաշտերի պտուղները քաղելուց յետոյ ուզում էին իրենց շնորհակալութիւնը յայտնել Ամանոր աստծուն՝ նրա տւած բարիքների համար:

Աստուածներին ու հոգիներին ծառայելու գործերն սկըգբում շատ քիչ էին ու հեշտ: Բայց հետզհետէ նրանք շա-

տացան և զժառանգան: Ամեն մարդ այլևս չգիտէր, թէ ինչպէս պէտք է նրանց ծառայել, ինչպէս պէտք է նրանց կամքը հասկանալ, բժշկել նրանց ուղարկած հիւանդութիւնները և այլն:

Այդ բոլորն առաջ ցեղապետներն ու տոհմապետներն էին կատարում իրենց միւս գործերի հետ: Բայց երբ նրանց գործերը շատացան, այն ժամանակ ցեղի կամ տոհմի անդամներն սկսեցին իրենց միջից ջոկ մարդիկ ընտրել և աստուածներին ծառայելու գործը յանձնեցին նրանց: Այսպիսի մարդկանց քուրմ¹ էին ասում:

Քուրմ

Քուրմերը պարտաւոր էին աստուածներին ծառայել, զոհ մատուցանել, խոսնկ ծխել կուռքերի առաջ և աղօթել ցեղի անդամների համար: Երբ ցեղը կուռի էր գնում, նրանք յաղթութիւն էին խնդրում աստուածներից, երբ անձրև չէր գալիս, անձրև էին խնդրում, երբ հիւանդութիւններն սկսում էին մարդկանց կոտորել՝ նրանք խնդրում էին աստուածներին, որ երկրից դուրս հանեն այդ հիւանդութիւնները:

Քուրմերը զանազան միջոցներով աշխատում էին աստուածների կամքն իմանալ: Այսպէս, օրինակ, նրանք ուշադրութիւն էին դարձնում, թէ ինչպէս են թռչում թռչունները, ինչպէս են քչքչում սրբազան առուները, ինչ ձայն

ները, ինչպէս են քչքչում սրբազան առուները, ինչ ձայն

է հանում քամին ծառի տերևների մէջ և այլն*):

Նրանք պէտք է հիւանդութիւններն էլ բժշկէին: Ամենքը հաւատում էին, որ հիւանդութիւնների պատճառը հոգիներն ու աստուածներն են, որոնք մտնում են մարդու մէջ և նրա մարմինը ցաւացնում: Այդ պատճառով քուրմերն աշխատում էին նրանց դուրս հանել հիւանդի մարմնից: Նրանք սեղմում կամ ծծում էին ցաւոյ տեղը և յետոյ տան դուռը բաց անելով, թքում էին: Կարծում էին, որ ծծելով հանում են չար հոգուն և թքելով տանից դուրս անում:

Հիւանդի մօտ զնացող քուրմը երբեմն իր հետ տանում էր տոպրակով զանազան մանր առարկաներ: Դրանք կուռքեր էին: Այդ կուռքերի մէջ ապրող աստուածներն ու հոգիները նրանց կարծիքով մտնում էին հիւանդի մարմնի մէջ և այնտեղից դուրս էին անում չար հոգուն, կամ աղօթում էին աստուածներին, որ աստուածներն իրենք բժշկեն հիւանդներին: Սակայն աստուածներն իրենց արած բարիքների համար վարձատրութիւն էին պահանջում: Այդ պատճառով քուրմերը զոհ էին մատուցանում նրանց:

Մարդիկ ոչ մի բան չէին խնայում իրենց աստուածներից: Նւիրում էին խոսնկ, պտուղներ, ընտանի կենդանիներ, նոյն իսկ այգիներ, հոգեր ու անտառներ: Նւիրած կենդանիներից հետո հետէ կաղմում էին ահագին հօտեր: Աստուածներին նւիրում էին ամենալաւ կենդանիները: Շատ անգամ քուրմերն իրենք էին ցոյց տալիս, թէ ո՞ր կենդանին պէտք է աստծուն նւիրել:

Այդ բոլոր հարստութիւնը քուրմերն էին պահում, պահպանում: Ոչ ոք չէր համարձակում դրանց մօտենալ, մի բան գողանալ, որովհետեւ վախենում էին աստուածների վրէժից:

Աստուածներին շատ քիչ բան էին զոհում: Մնացած

*) Հին հայերը Արմաւուրի մօտ տնկած սօսիների անտառում տերևների ոստափիւնից զանազան գուշակութիւններ էին անում:

ահագին հարստութիւնը մնում էր քուրմերին: Դրանով էին նրանք ապրում:

Քուրմերին առաջ ընտրում էին, բայց հետզհետէ նրանց պաշտօնը ժառանգական դարձաւ. երբ քուրմը մեռնում էր, նրա տեղ որդին էր քրմութիւն անում:

Ժամանակի ընթացքում քուրմերն այնքան շատացան, որ նրանցից կազմւեց մի առանձին քրմական դասակարգ: Նրանք ունէին իրենց գլխաւորը կամ քրմապետը: Շատ իշխաններ, մինչև անգամ թագաւորների որդիք ձգտում էին քրմապետ դառնալ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1

ՀԱՅԿ ԵՒ ԲԷԼ

Հայկը գաղթում է Միջագետքից

Եփրատ և Տիգրիս մեծ գետերի մէջ գտնւում է մի ընդարձակ դաշտավայր, որ կոչւում է Միջագետք: Հին ժամանակ Միջագետքը շատ պտղաւէտ երկիր էր, այնտեղ բնակւում էին բազմաթիւ ցեղեր:

Այդ ցեղերից մէկը, որի ցեղապետն էր Բէլ անունով մի հսկայ, խիստ ուժեղացաւ և տիրեց միւս ցեղերին: Գոռուղացաւ Բէլը իր ցեղի տաղած յաղթութիւններից: Նա պահանջեց, որ միւս բոլոր ցեղերը ճանաչեն իր իշխանութիւնը և կատարեն իր հրամանները:

Բացի մի ցեղից, բոլոր ցեղերը հնազանդեցին նրան: Չհնազանդող ցեղի գլխաւորն էր Հայկը—զանգուր մագերով, վառվռուն աչքերով մի կտրիճ, որ հսկաների մէջ յայտնի էր իբրեւ քաջ նետաձիգ և հաստ աղեղ բռնող:

Գեղեցիկ ու հաստաղեղ Հայկը էլ զուգեց մնալ Միջագետքում, հաւաքեց իր որդիներին, աղջիկներին ու թոռներին, թւով մօտ 300 հոգի և չւեց, գնաց դէպի հիւսիս, դէպի Արարադի երկիրը:

Երկար ճանապարհ գնալուց յետոյ նա հասաւ մի լեռնոտ երկիր, որտեղ բնակւում էին մի քանի ցեղեր: Հայկը

տիրեց այդ ցեղերին, յետոյ բնակութեան տներ շինեց և այդ տեղը տւեց իր թոռ Կադմոսին, որ Արմենակի որդին էր: Իսկ ինքը մնացած ցեղակիցներէ հետ շարունակեց ճանապարհը, գնալով դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Նա հասաւ մի բարձր դաշտ և բնակւեց այնտեղ: Այդ լեռնադաշտը անւանեց Հարք, որ նշանակում է հայրեր: Այստեղ շինեց մի գիւղ, որ իր անունով կոչեց Հայկաշէն: Հարքում կային մանր ցեղեր, նրանք եկան և ինքնակամ հնազանդեցին Հայկին:

Հայկը կուտւմ է Բէլի հետ

Գոռոգ Բէլը չմոռացաւ Հայկին: Եւ ահա իր որդիներէ մէկին հաւատարիմ մարդկանցով ուղարկեց Հայկի մօտ, որ նա ետ դառնայ, հնազանդի իրեն և խաղաղ ապրի իր երկրում:

— Ի՞նչ ես գնացել այդ ցուրտ երկիրը և սառցորել հպարտ սիրտդ, — ասացին Բէլի պատգամաւորները, — արի մեղմացրու սրտիդ սառնութիւնը, հնազանդի ինձ և խաղաղ ապրիր իմ երկրում:

Այս լսելով Հայկը, խիստ պատասխան տւեց և ետ դարձրեց պատգամաւորներին:

Ձայրացաւ Բէլը Հայկի պատասխանի վրայ: Հաւաքեց իր ձեռքի տակ եղած ցեղերը և գնաց դէպի Հարք, որ պատժի յանդուգն Հայկին:

Դեռ չէր հասել Կորդւաց լեռներին, որ Կադմոսը նրկատեց Բէլի շարժւող ամբոխը: Նա իսկոյն քաջութեամբ կանգնեց ուղարկեց Հայկի մօտ, որ ասեն.

«Իմացիր, ո՞վ քաջ, Բէլը դալիս է քեզ վրայ իր բարձրահասակ հսկաներով: Ես փախայ նրա ձեռքից և դալիս եմ շտապով: Ուրեմն դու էլ շտապիր, մտածիր, ինչ անելու ես՝ արա»:

Հայկը իսկոյն հաւաքեց իր որդիներին ու թոռներին, ուժեղ ու աղեղնաւոր մարդկանց և գնաց Բէլի դէմ: Նա

հասաւ մի ծովակի ափ, որի ջուրը աղի էր և լի մանր ձկներով: Հայկը կանգ առաւ այդտեղ և այսպէս դիմեց իր սակաւաթիւ կուռոյներին.

— Գալիս է գոռոգ Բէլը մեզ վրայ. չվախենանք, յարձակւենք ուղղակի դէպի այն կողմը, որտեղ կանգնած կըլինի Բէլը իր հսկաներով. կամ յաղթենք և ցոյց տանք մեր քաջութիւնը, կամ մեռնենք ու չտեսնենք, թէ ինչպէս գերի կվարեն մեր ընտանիքները:

Ասաւ Հայկն ու առաջ շարժւեց: Բաւական ժամանակ գնալուց յետոյ, նա դուրս եկաւ մի դաշտաձև տեղ, բարձր սարերի մէջ: Դաշտի միջով գետակ էր վազում: Հայկը կանգ առաւ գետակի աջ ափին: Երբ նա գլուխը բարձրացրեց, տեսաւ, որ դիմացի սարերի վրայ սևին է տալիս Բէլի խառնիճադանձ ամբոխը: Իսկ ինքը Բէլը գետակի ձախ ափում, մի բլրի վրայ, հպարտ ու հանդարտ կանգնել էր հսկաների մէջ և դիտում էր չորս կողմը:

Հայկն իսկոյն ձանաչեց Բէլին: Նա գլխին դրել էր երկաթէ գլխանոց, թիկունքն ու կուրծքը պաշտպանել պղնձէ տախտակներով, բարձերն ու բազուկները պատել պահաւանակներով. մէջքը սնդաքորել էր գօտիով, ձախ կողքից կապել էր երկսայրի սուրը, աջ ձեռքին բռնել պինդ նիզակը, իսկ ձախ ձեռքին վահանը: Եւ այսպէս դրահաւորւած կանգնել էր գինւած հսկաների մէջ:

Այս որ տեսաւ Հայկը, շտապեց կարգի բերել իր կարիճներին: Արմենակին երկու եղբայրների հետ կանգնեցրեց իր աջ կողմը, Կադմոսին միւս երկու որդիների հետ՝ ձախ կողմը, որովհետեւ սրանք բոլորն էլ վարժ էին սուր և աղեղ գործածելու մէջ: Ինքը կանգնեց առաջ, իսկ մնացածներին եռանկիւնու ձևով շարեց ետեւից և հանդարտ առաջ գնաց:

Երբ հսկաները երկու կողմից իրար վրայ յարձակւեցին, ահագին զղրդիւն բարձրացաւ: Բաւական հսկաներ ընկան երկու կողմից էլ, բայց ոչ մի կողմը չյաղթեց:

Կասկած ընկաւ Բէլի սիրտը. նա վճռեց նորից բար-

ձրանալ բլուրը և սպասել մինչև իր գլխաւոր բանակը գայ:

Հայկն իսկոյն հասկացաւ Բէլի միտքը, առաջ վազեց, ուժգին լարեց իր լայն աղեղը և երեքթեւան նետը կըպցրեց Բէլի կրծքին: Սլաքը ծակեց կրծքի տախտակը և դուրս եկաւ թիկունքից: Հսկայ Բէլը տապալւեց գետին, իսկ ամբոխը սարսափահար սկսեց փախչել, հարուստ աւար թողնելով դաշտում: Աւարի մի մասը Հայկը տւեց Կաղմոսին, որը նրան իմաց էր տւել Բէլի գալու մասին:

Կուռ տեղում Հայկը գիւղ շինեց և անւանեց Հայք: Վերջը ամբողջ դաւառը կոչւեց Հայոց Զոր: Իսկ այն բլուրը, ուր ընկել էր գոռոզ Բէլը, անւանեց Գերեզմանք:

Բէլի մարմինը դեղերով պատել տւեց և հրամայեց տանել Հարք ու թաղել մի բարձր լեռան վրայ, որ որդիքն ու թոռները տեսնեն իրենց պապերի քաջութիւնը:

Սրանից յետոյ բաւական տարիներ ապրելով Հայկ նահապետը մեռաւ:

Հայկի անունով նրա ցեղը կոչւեց հայ, իսկ բնակած երկիրը՝ Հայք կամ Հայաստան:

2

ՀԱՅՆԵՐԸ ՏԱՐԱԾԻՈՒՄ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայկ նահապետին յաջորդեց իր աւագ որդի Արմենակը: Սա իր եղբայրներին թողեց Հարքում, իսկ ինքը ընտանիքով և իր մարդկանցով գնաց դէպի հիւսիս-արեւելք ու հասաւ մի խոր դաշտավայր, որ շրջապատւած էր բարձրագագաթ սարերով: Այս սարերի ստորոտում բղխում էին բազմաթիւ վճիտ աղբիւրներ, որոնք իրար հետ միանալով կազմում էին հանդարտահոս գետեր: Եւ գետերն այնպէս էին բոլորում սարերի ու դաշտերի շուրջը, ինչպէս պատանիները պար բռնելով բոլորում են օրիորդների շուրջը: Դաշտի հարաւային կողմը ուղղաձիգ բարձրանում էր մի ձիւնապատ, սպիտակափայլ սար, որ կարծես ալևոր ծե-

րունի լինէր միւս երիտասարդ սարերի մէջ:

Արմենակ նահապետը իր բնակութիւնը հաստատեց այս խոր ընկած դաշտի հիւսիսային կողմը, մի բարձրագագաթ սարի տակ: Իր անունով սարը կոչեց Արագած, իսկ բնակութեան տեղը՝ Արագածոտն:

Արմենակի մահից յետոյ նահապետ եղաւ նրա աւագ որդի Արմայիսը: Սա գնաց դէպի հարաւ և բնակութիւն հաստատեց մի բլրի վրայ, մեծ գետի ափին: Բնակութեան տեղը իր անունով Արմախիր կոչեց, իսկ գետը անւանեց Երասխ՝ իր Արաստ թոռան անունով:

Արմայիս նահապետը ունէր մի շատակեր և բազմածին որդի, որի անունն էր Շարա: Նա Շարային ամբողջ ընտանիքով ուղարկեց մօտակայ պաղաւէտ դաշտը, որ գտնւում էր Արագածի հիւսիսային կողմը: Ասում են, որ այդ դաշտը Շարայի անունով է Շիրակ կոչւել: Շարայի շատակերութիւնը առած էր դարձել հայ գիւղացիների մէջ: Նրանք շատակեր մարդուն հանաքով ասում էին. «Թէ բո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»: Այսինքն՝ «Եթէ որկորդ Շարայի որկորն է, մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»:

Արմայիսին յաջորդից իր մեծ որդի Ամասիան, որը Արմաւրում բաւական ժամանակ ապրելով ունեցաւ երեք որդի՝ Գեղամ, Փառսիս և Յուակ:

Ամասիա նահապետը Գեղամին թողեց Արմաւրում, իսկ ինքը իր միւս որդիների հետ Երասխ գետն անցնելով, գնաց բնակութեան տեղեր շինեց հարաւային սպիտակափայլ մեծ սարի մօտ, որը իր անունով Մասիս կոչեց: Այդտեղ բնակեցրեց Փառսիսին և Յուակին, իսկ ինքը վերադարձաւ Արմաւիր և մի քանի տարուց յետոյ վախճանւեց:

Ամասիայի մահից յետոյ նահապետ դարձաւ Գեղամը: Նա իր Հարմա որդուն Արմաւրում թողնելով, գնաց դէպի արեւելահիւսիս և հասաւ մի ծովակի ափ, որ գտնւում էր սարի ետևում: Նա շէնացրեց այդ ծովակի ափը: Իր

անունով սարը կոչեց Գեղ, իսկ շինած տեղերն ու ծովը՝ Գեղարքունի:

Այստեղ նա մի որդի ունեցաւ, որին Սիսակ անւանեց: Սիսակը շատ գեղեցիկ, ճարտարախօս և հպարտ մարդ էր: Գեղամ նահապետը նրան բնակեցրեց Գեղարքունի կամ Գեղամայ ծովի արևելահարաւային կողմը մի լեռնոտ երկրում: Սիսակը շէնքեր շինեց իր նոր բնակութեան տեղում և իր անունով կոչեց Սիւնիք կամ Սիսական:

3

Ա Ր Ա Մ

Հայերը հետզհետէ խաղաղ կերպով բազմանում և տարածւում էին Հայաստանի գանազան կողմերում: Այդ խաղաղութիւնը խանգարեցին հարևան ժողովուրդները, որոնք յարձակւելով հայերի վրայ թալանում էին նրանց ունեցած շուկաները և ոտնակոխ անում հայրենի երկիրը:

Այսպիսի դրութեան մէջ էր հայոց աշխարհը, երբ նահապետ դարձաւ Հարմայի որդի քաջ Արամը: Նա տեսնելով, որ հարևան ազգերը նեղում են հայերին, հաւաքեց մօտ յիսուն հազար աղեղնաւորներ և նիզակաւորներ, որ երկիրը պաշտպանի թշնամիների յարձակումներից:

Նախ գնաց մեղացիների վրայ, որոնք արդէն երկու տարի էր, որ ասպատակում էին հայոց աշխարհը արևելեան կողմից: Մեղացիների առաջնորդն էր հպարտ և պատերազմասէր Նիւբար Մադէսը: Քաջ Արամը գիշերով յարձակւեց Նիւբար Մադէսի վրայ, ջարդեց նրա զօրքը, իսկ իրեն գերի բռնելով բերեց Արմաւիր և սպանել տւեց: Մեղացիները երկիրը Արամը հարկի տակ դրաւ:

Հայաստանի հարաւային կողմը կար մի շատ մեծ տէրութիւն, որ կոչւում էր Ասորեստան: Արամի ժամանակ Ասորեստանում թագաւոր էր Նինոսը, որ նստում էր Նինւէ քաղաքում: Սա անգիր զրոյցներից լսել էր, որ Արամի

նախահայր հաստաղեղ Հայկը սպանել է իր նախահայր Բէլին: Ուստի մտքումը դրել էր ջնջել Հայկի ցեղը երկրիս երեսից: Բայց երբ տեսաւ Արամի տարած յաղթութիւնը, ծածկեց իր չար մտադրութիւնը և հրաման ուղարկեց Արամին, որ արձակ համարձակ շարունակի իր իշխանութիւնը: Բացի դրանից Նինոսը իրաւունք տւեց Արամին մարգարտէ վարսակալ գործ ածելու և աշխարհիս երեսին իրենից յետոյ երկրորդը կոչւելու:

Մեղացիներին յաղթելուց յետոյ Արամը նոյն զօրութեամբ գնաց Ասորիքի կողմերը: Այնտեղ նա պատահեց Բարշամ անունով մի հսկայի, որ նոյնպէս ասպատակում էր հայոց երկիրը: Բարշամն իր ձեռքի տակ ունէր քառասուն հազար հետևակ և հինգ հազար ձիաւոր: Նա անպատ էր դարձրել շրջակայ երկիրները և ծանր հարկ գրել բնակիչների վրայ: Արամը պատերազմեց Բարշամի հետ և յաղթեց նրա զօրքին: այդ տեսնելով Բարշամը Կորդաց աշխարհի միջով փախաւ դէպի Ասորեստանի դաշտերը, որտեղ վրայ հասան Արամի զինակիրները և սպանեցին: Ասորիները աստուածացնելով Բարշամին՝ երկար ժամանակ պաշտում էին նրան իր բազմաթիւ քաջութիւնների համար: Արամը Բարշամի երկրի մեծ մասը հարկատու դարձրեց իրեն:

Բայց քաջ Արամը դեռ էլի գործ ունէր անելու: Նա թէև ապահովել էր Հայաստանի արևելեան և հարաւային սահմանները, սակայն արևմտեանը դեռ կարօտ էր պաշտպանութեան: Այնտեղ, արևմուտքում, ապրում էր նրա ամենավտանգաւոր թշնամին, Պայապիս Քաղիան, որ տիրել էր ամբողջ Կապադովկիային՝ Պոնտոսից սկսած մինչև Ովկիանոսը (Միջերկրական ծովը): Ահա սրա դէմ պէտք է պատերազմէր քաջ Արամը: Պատերազմ գնալուց առաջ Արամը արևելեան սահմանի պահպանութիւնը յանձնեց Սիսակեաններին, իսկ հարաւային սահմանին՝ Կադմեաններին: Ապա հաւաքեց քառասուն հազար հետևակ և երկու հազար ձիաւոր ու գնաց դէպի արևմուտք՝ Պայապիս Քա-

դիայի գէմ: Պատերազմում Պայապիսը յաղթեց և փախաւ մի կղզի: Յաղթութիւնից յետոյ Արամը Կապադովկիայում կառավարիչ նշանակեց իր ազգական Մշակին, տալով նրան տասն հազար զօրք, իսկ ինքը վերադարձաւ Հայաստան:

Մշակը մի փոքրիկ քաղաք շինեց, պատեց պարիսպներով և իր անունով Մշակ կոչեց: Կապադովկացիք չկարողանալով ուղիղ արտասանել այդ անունը, ասում էին Մաժաք: Վերջը Մաժաք քաղաքն ընդարձակեց և կոչեց Կեսարիա:

Արամը հրամայեց, որ Կապադովկիայի բնակիչները սովորեն հայ լեզուն և հայերէն խօսեն: Այդ երկիրը կոչեց Առաջին Հայք: Այնուհետև Արամը այդ կողմերից ըսկսած մինչև բուն Հայաստանը բնակեցրեց զանազան տեղերից բերած մարդկանցով, այնպէս որ հետզհետէ կազմեցին երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայք:

Այսպիսի քաջագործութիւններ կատարելուց յետոյ, հզօր ու անւանի դարձաւ Արամը, և նրա անունը յայտնի եղաւ բոլոր հարեան ազգերին: Նրանք սկսեցին Արամի անունով մեր աշխարհը Արմէն կոչել:

4

ԱՐԱ. ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Շամիրամը պատերազմում է Արա Գեղեցկի հետ:

Արամին յաջորդեց իր որդի Արան: Նինոսը Արային նոյն պատիւները տւեց, ինչ որ Արամ նահապետին: Այսպէս, Արան էլ մարգարտէ վարսակալ էր կրում գլխին և կոչւում էր աշխարհիս երեսին երկրորդը՝ Նինոսից յետոյ:

Արան շատ գեղեցիկ էր. նրա գեղեցկութեան մասին շատ էր լսել Նինոսի կին Շամիրամը, լսել էր ու սիրահարւել: Բայց քանի Նինոսը կենդանի էր, Շամիրամը չէր համարձակում յայտնել Արային իր սէրը և նրա հետ ամուսնանալ:

Նինոսի մահից յետոյ Շամիրամը էլ չկարողացաւ թաղցնել իր սէրը: Նա թանգագին ընծաներով պատգամաւորներ ուղարկեց Արա Գեղեցկի մօտ և շատ ուրիշ պարգևներ խոստանալով աղաչում էր նրան, որ գայ Նինէ, ամուսնանայ իր հետ և թագաւորի Նինոսի բոլոր երկիրների վրայ: Բայց Արա Գեղեցկիը մերժեց Ասորեստանի մեծ թագուհու խնդիրը և ետ դարձրեց պատգամաւորներին: Շատ գնացին ու եկան պատգամաւորները, բայց Արա Գեղեցկիը չուղեց կատարել Շամիրամի կամքը:

Այն ժամանակ բարկացաւ Շամիրամը և վճռեց բռնի ոյժով տիրանալ Արային: Նա անթիւ զօրքեր հաւաքեց իր երկիրներից և գնաց դէպի Հայաստան. հասաւ Արայի դաշտը, որ նրա անունով Այրարատ էր կոչւում: Շուտով Արա Գեղեցկին էլ իր զօրքով եկաւ, բանակ դրաւ Շամիրամի դիմաց: Պատերազմից առաջ Շամիրամը հրամայեց իր զօրապետներին, որ աշխատեն կենդանի բռնել Արա Գեղեցկին: Բայց կուլի մէջ ջարդւեց Արայի զօրքը, և Շամիրամի զինւորների ձեռքից ընկաւ Արան:

Յաղթութիւնից յետոյ Շամիրամը դիակապուտներ ուղարկեց պատերազմի դաշտը, որ դիակների մէջ գտնեն իր սիրելի Արային:

Դիակապուտները Արա Գեղեցկի դիակը գտան քաջ զինւորների դիակների մէջ և բերին Շամիրամի մօտ:

Շամիրամը հրամայեց, որ դիակը տանեն և դնեն իր ապարանքի վերնատանը: Երբ հայ զօրքը Արայի մահւան պատճառով նորից պատերազմ յայտարարեց Շամիրամին, Շամիրամն ասաւ. «Հրամայեցի իմ ասուածներին, որ լիզեն Արային, և նա կկենդանանայ»:

Բայց երբ դիակը հօտեց, Շամիրամը հրամայեց ձգել նրան մի մեծ փոս և հողով ծածկել: Իսկ իր սիրելիներից մէկին ծածուկ զարդարելով լուր տարածեց, թէ՛ «Ասուածները լիզելով կենդանացրել են Արային և կատարել իր ցանկութիւնն ու փափագը»: Այսպէս հաւատացնելով ամենքին, պատերազմը դադարեցրեց:

Պատերազմից յետոյ Շամիրամը մի առ ժամանակ մնաց Այրարատ դաշտում: Ապա երբ շոգերն ընկան, ճանապարհորդելու դուրս եկաւ դէպի հարաւ, դէպի ծաղկաւէտ հովիտներն ու դաշտերը:

Նա տեսաւ երկրի գեղեցկութիւնը, օդի մաքրութիւնը, յստակ աղբիւրների քնքնոցը, դետերի կարկաչիւնը, տեսաւ ու սասաւ:

—Արժէ, որ բնակութեան քաղաք և պալատ շինենք այսպիսի բարեխառն օդ և մաքուր ջուր ունեցող երկրում, որ տարւայ չորրորդ մասը, այն է ամառը, անց կացնենք Հայաստանում, իսկ մնացած երեք զով եղանակները նինչեւ:

Շատ տեղեր ման եկաւ նա, շատ սիրուն տեղեր տեսաւ, բայց ամենից շատ հաւանեց Ադի ծովի արևելեան ափը:

Այստեղ, ծովի ափին, նա տեսաւ մի երկայնածիւ բլուր, որ ձգւում էր դէպի արևմտահիւսիս: Բլրի հարաւային մասում ուղիղ դէպի երկինք էր նայում մի բարաժայռ: Սրանից մի փոքր հեռու, դէպի հարաւ-արևելեան կողմը տարածւում էր մի դաշտածիւ հովիտ, որը ծովի ափն իջնելով՝ ընդարձակ, գեղեցիկ ձոր էր դառնում: Բլուրից թափւում էին քաղցրահամ ջրեր, որոնք ձորերի և հովիտների միջով վազելով, միաւորւում էին և փառաւոր գետեր կազմում: Այս հովտածիւ ձորի մէջ ջրերի աջ և ձախ կողմերում շինւած էին շատ գիւղեր:

Շամիրամի հաւանած բլրի արևելեան կողմը մի փոքրիկ սար կար: Ահա այս տեղն ընտրեց ամարանոցի համար: Այնուհետև Շամիրամը հրամայեց Ասորեստանից և իր միւս երկիրներից բերել տասներկու հազար հասարակ բանւոր և վեց հազար ընտիր վարպետներ, որոնք հմուտ էին փայտի և քարի, պղնձի ու երկաթի արհեստների մէջ:

Եւ նրա հրամանը կատարւեց: Շուտով բերեցին

խառնիճազանճ բանւորներ և հանճարեղ, իմաստուն արւեստագէտներ:

Շամիրամը հրամայեց, որ ամենից առաջ շինեն գետի ամբարտակը: Խոշոր քարերով և ապառաժներով մի բարձր ու լայն ամբարտակ շարեցին, ամրութեան համար կրով ու աւազով ծեփեցին. այնպէս որ մինչև հիմա էլ գրեթէ մնում է այդ ամբարտակը, և եթէ մէկն ուզենայ պարսատիկի համար մի քար պոկել, ինչքան էլ չարչարւի՝ չի կարող, ասում է աւանդութիւնը: Այդ ամբարտակը տանելով շատ ասպարէզներ*), հասցրեց մինչև քաղաքի համար նշանակւած տեղը:

Այնուհետև սկսեցին բուռն քաղաքի շինութիւնը: Շամիրամը հրամայեց խմբերի բաժանել բոլոր բանւորներին և իւրաքանչիւր խմբի վրայ նշանակեց ընտիր վարպետներ: Այսպէս մի քանի տարի աշխատեցնելով, աւարտեց հրաշալի քաղաքի շինութիւնը ամուր պարիսպներով և պղնձե գոններով: Քաղաքի մէջ նա շինել տւեց զանազան տեսակ և գոյնգոյն քարերից կրկնայարկ և եռայարկ ընտիր ապարանքներ, ամեն մէկը արևի կողմը դարձած, ինչպէս որ հարկաւոր է: Գեղեցիկ և ընդարձակ փողոցներով բաժանեց ամբողջ քաղաքը, իսկ նրա մի քանի տեղերում շինեց զարմանք շարժող բաղանիքներ:

Գետի ջրի մի մասը տարաւ քաղաք և առակներով բաժանեց ամբողջ քաղաքում, բուրաստանների, ծաղկոցների և ամեն տեսակ պէտքերի համար. իսկ միւս մասը տարաւ ծովակի աջ ու ձախ ափերը՝ շրջակայքը ջրելու:

Քաղաքի շուրջը տնկել տւեց բազմատեսակ ծառեր, որոնք միմեանցից զանազանւում էին իրենց տերևներով ու պտուղներով: Բացի դրանից տնկել տւեց խաղողի որթ: Շամիրամը ամեն կերպ աշխատում էր հոյակապ և հուշակաւոր դարձնել իր շինած քաղաքը. այդ պատճառով անթիւ բնակիչներ բերեց և բնակեցրեց նրա մէջ:

*) Ասպարէզը 125 քալ է:

Բայց այդ հրաշալի շինութիւնների մէջ ամենաառաջինը և ամենափառաւորը քաղաքի ծայրում շինւածն էր:

Պարսպել տւեց հարաւային քարաժայռի գագաթը, շինել տւեց դժարամուտ և դժարելանելի թագաւորանիստ շէնքեր:

Իսկ քարաժայռի արևելեան կողմը, որի վրայ այժմ ոչ ոք չի կարող երկաթով մի գիծ անգամ քաշել, նա փորել տւեց զանազան պալատներ, օթեաններ, զանձատներ և երկար վիհեր, որոնց նշանակութիւնը մինչև հիմա էլ ոչ ոք չգիտէ: Ամբողջ քարաժայռի երեսը ողորկել տւեց և հրամայեց նրա վրայ արձանագրել իր գործերը: Սրա տեսքը միայն կարող է մարդու զարմանքը շարժել: Բայց ոչ միայն այդտեղ, այլ և Հայաստանի շատ ուրիշ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նոյն գրերով զանազան բաներ գրել տւեց:

Շամիրամի անունով այս հրաշալի քաղաքը կոչւեց Շամիրամակերտ, որ նշանակում է Շամիրամի ձեռքով շինած: Բայց վերջը նրա անունը փոխւեց և դարձաւ Վան:

Անուշաւան Սոսանէր

Արա Գեղեցկի մահից յետոյ Շամիրամը Հայաստանի վերակացու նշանակեց նրա տասներկու տարեկան որդուն, որին Արա անւանեց, որովհետև շատ էր սիրում Արա Գեղեցկին:

Այս Արան Անուշաւան անունով մի որդի ունեցաւ, որը խօսքի ու գործի մէջ շնորհալի էր: Նրան Սօս էին կոչում, որովհետև նւիրւած էր սօսի ծառերի անտառին, որ Արմենակ նահապետն էր տնկել Արմաւրի մօտ: Այս ծառերի տերեւների սօսափիւնից հին հայերը զանազան գուշակութիւններ էին անում, նայելով թէ քամին ինչպէս էր փչում՝ հանդարտ, թէ սաստիկ:

Անուշաւանը երկար ժամանակ գտնւում էր Ասորեստանի արքունիքում: Նրա հետ այնտեղ լաւ չէին վարւում,

արհամարհում, չարչարում էին: Բայց վերջը մի քանի բարեկամների օգնութեամբ Սօսանէրը կարողացաւ Հայաստանի կառավարիչ դառնալ:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԻԱՆԴԵԱՆ

Տիգրան Երւանդեանը որպէս թագաւոր

Արա Գեղեցկի մահից յետոյ Հայաստանը երկար ժամանակ մնաց Ասորեստանի իշխանութեան տակ: Բայց երբ Ասորեստանը թուլացաւ և մեղացի թագաւորների ձեռքն ընկաւ, այն ժամանակ Հայաստանը ազատւեց և թագաւորութիւն դարձաւ: Հայաստանի առաջին թագաւորն էր Պարոյրը:

Պարոյրից յետոյ իններորդ թագաւորն էր Տիգրան Երւանդեանը: Սա մեր բոլոր թագաւորներից ամենից հզօրն էր, ամենից խելօքը և ամենից բաշը: Նրա օրով հարստացաւ Հայաստանը և լցւեց ոսկով, արծաթով, թանգագին քարերով ու զգեստներով: Տգեղները այդ զգեստներով գեղեցիկ էին երևում, իսկ գեղեցիկները՝ աննման, ասում է աւանդութիւնը:

Տիգրան Երւանդեանը կարգի բերեց զօրքը: Հետևակներին ձիաւոր դարձրեց, պարսաւորներին նետ ու աղեղ տւեց, շերտաւորներին՝ սուր ու նիզակ, իսկ ով մերկ էր՝ զգեստաւորեց զրահ ու վահանով: Եւ այնպէս կանոնաւորեց զօրքը, որ միայն զէնք ու զրահի շողշողալը սարսափ էր գցում թշնամու սիրտը:

Մեր հին ժողովրդական երգիչները այսպէս էին երգում մեծ թագաւորի մասին:

Նրա մազերը շէկ էին ու գանգուր, դէմքը գեղեցիկ, աչքերը ժպտուն, թիկունքը հաստ, ազդրերը լիքը և ոտները գեղանի: Կեր ու խումի և զւարճութիւնների մէջ պարկեշտ էր և չափաւոր: Իմաստուն ու ճարտարախօս էր և ամեն բանի մէջ շնորհալի: Արդարադատ էր և հաւասար:

րասէր: Ոչ նախանձում էր լաւերին և ոչ արհամարհում թոյլերին, այլ աշխատում էր ամենքի վրայ հաւասարապէս տարածել իր խնամքը:

Աժդահակի երազը ևւ Տիգրանուհու նետ ամոսնանալը

Երբ Հայաստանում թագաւորում էր Տիգրան Երւանդեանը, այն ժամանակ Մարաստանում թագաւոր էր ծերունի Աժդահակը, իսկ Պարսկաստանում՝ Կիւրոսը:

Տիգրան Երւանդեանը բարեկամական դաշն էր կապել Կիւրոսի հետ և խոստացել էլ օգնել պատերազմի ժամանակ:

Ծերունի Աժդահակը լսել էր նրանց միաբանութեան մասին և խիստ կասկածանքի մէջ էր ընկած: Նա տանջւում էր կասկածից և չէր կարողանում հանգիստ քնել: Նա շուտ-շուտ կանչում էր իր խորհրդականներին և ասում. «Տոյց տւէք ինձ մի հնար, որով կարողանանք քանդել Կիւրոսի և Տիգրանի սիրոյ կապը»:

Եւ շարունակ այսպիսի շփոթութեան մէջ էր:

Մի գիշեր սաստիկ մտածելուց մի սարսափելի երազ տեսաւ. վեր թռաւ տեղից, էլ չսպասեց խորհրդի ժամին, այլ կէս գիշերին կանչեց խորհրդականներին:

Չարմացած եկան խորհրդականները և աւելի ևս զարմացան, երբ տեսան, որ Աժդահակը տխուր ու տրտում նստած, աչքերը գետնին յառած, խորը յոգոցներ է արձակում:

Երբ խորհրդականները նրան հարցրին, թէ ինչ է պատահել՝ Աժդահակը երկար ժամանակ չկարողացաւ պատասխան տալ: Վերջապէս մի փոքր հանգստանալուց յետոյ ասաւ.

«Ո՛վ սիրելիներ, ես մի սարսափելի երազ տեսայ: Իբրեւ թէ գտնւում էի մի անծանօթ երկրում, մի բարձր սարի մօտ, որի գագաթը կարծես պատած էր սաստիկ սառնամանիքով: Եւ ինձ ասում էին, թէ հայոց երկրումն

եմ: Երբ երկար նայում էի սարին, ինձ երեցաւ մի ծիրանագգեստ կին, որը երկնագոյն քողով ծածկւած նստել էր սարի գլխին: Բարձրահասակ էր, գեղեցիկ աչքերով և կարմիր թշերով:

«Երկունքի մէջ էր նա: Երկար ժամանակ հիացած նայում էի այդ երեւոյթին: Յանկարծ այդ կինը երեք կատարեալ դիւցազներ ծնեց: Առաջինը մի առիւծ հեծնելով դէպի արեւմուտք թռաւ. երկրորդը ընձի վրայ նստած դէպի հիւսիս սլացաւ. իսկ երրորդը մի ահագին վիշապ սանձելով կատաղաբար յարձակեց մեր տէրութեան վրայ:

«Ահա այսպիսի խառն երազների մէջ էի, որ յանկարծ ինձ տեսայ իմ պալատի տանիքի վրայ կանգնած: Տեսայ, որ տանիքը զարդարւած էր գեղեցիկ և գոյնգոյն շատրուաններով, իսկ մեր աստուածները կանգնած էին հրաշալի տեսքով: Ես ձեզ հետ միասին աստուածներին զոհ էի մատուցանում և խունկ ծխում:

«Երբ յանկարծ վերեւ նայեցի՝ տեսայ, որ վիշապ հեծած դիւցազնը, արծւի նման սլանալով յարձակեց մեր աստուածների վրայ և կամենում էր նրանց կործանել: Ես մէջ ընկայ և սկսեցի կուել այն զարմանալի դիւցազնի հետ:

«Նախ նիզակներով կուեցինք և արիւնը հոսեց առւակների պէս ու ծովի նման բռնեց տանիքի երեսը. այնուհետեւ սկսեցինք ուրիշ զէնքերով կուել:

«Բայց ինչո՞ւ խօսքս երկարացնեմ: Դիւցազնը գետին տապալեց ինձ... Սաստիկ վախից քրտնեցի, քունս փախաւ, վեր կացայ, բայց ասեա էլ կենդանի չեմ... Երազից տաղդակի երևում է, որ Հայկազեան Տիգրանը յարձակւելու է մեզ վրայ: Այժմ, ասացէք տեսնեմ, թէ աստուածների օգնութիւնից յետոյ՝ գործով ու խօսքով ի՞նչ խորհուրդ էք տալիս ինձ»:

Թագաւորը շատ օգտաւէտ խորհուրդներ լսեց իր խորհրդականներից, շնորհակալութիւն յայտնեց նրանց և շարունակեց.

«Շատ խելօք, շատ իմաստուն խորհուրդներ լսեցի

ձեզանից, ով սիրելիներ: Բայց լսեցէք և իմ կարծիքս, որ աստուածները օգնութիւնից յետոյ կարող է պէտք գալ մեզ: Թշնամուց ազատելու ամենալաւ միջոցն այն է, որ սիրող ձեռքները նրան, միամտացիներ և ապա սպաններ դաւաճանելով: Այս մտադրութիւնը ոչ փողով կարող ենք գլուխ բերել, ոչ էլ խաբեբայական խօսքերով: Մնում է, որ կին ուղենք Տիգրանի գեղեցիկ և խելօք քոյր Տիգրանուհուն ու բարեկամաններ Տիգրանի հետ: Երբ մեր մէջ գնալ գալ կլինի, այն ժամանակ հեշտութեամբ կարող ենք ոչնչացնել Տիգրանին: Մենք կարող ենք հարստութիւն և պատիւ խոստանալ Տիգրանի բարեկամներին և հրամայել կամ սրով սպանեն, կամ թունաւորեն կամ թէ ոսկով հեռացնենք նրանից իր մտերիներին ու կողմնակիցներին և բռնենք նրան անգոր սողայի պէս»:

Սորհրդակամները շատ հաւանեցին թագաւորի այս միտքը: Աժդահակը մի նամակ գրեց և խորհրդականներից մէկին յանձնելով ուղարկեց նրան Տիգրան Երւանդեանի մօտ մեծամեծ գանձերով:

Նամակի մէջ այսպէս էր գրել.

«Սիրելի եղբայր, գիտես, որ այս աշխարհում աստուածները մի շատ թանգագին պարգև են տւել մեզ, այն է՝ սիրելի բարեկամներ: Այդ պարգևը աւելի մեծ է երեւում, երբ բարեկամներդ իմաստուն են և հզօր: Այն ժամանակ ոչ դրսից կհամարձակեն տէրութեանդ վրայ յարձակւել, և ոչ էլ ներսը կյանդգնեն ապստամբել: Տեսնելով, որ այսպիսի բարիքներ են ծագում բարեկամութիւնից, մտածեցի աւելի ուժեղացնել այն սէրը, որ կայ իմ և քո մէջ, որպէսզի մենք ամեն կողմից ապահով մնալով ողջ ու առողջ կառավարենք մեր տէրութիւնները: Բայց այս կլինի այն ժամանակ, երբ դու ինձ կնութեան կտաս մեծ հայաստանի օրիորդին, քո քոյր Տիգրանուհուն, եթէ իհարկէ նրա բախտաւորութիւնն ես ուզում, որովհետեւ նա ինձ մօտ թագուհիների թագուհի կլինի: Ողջ եղիւր, մեր թագակից և սիրելի եղբայր»:

Այս նամակը ստանալով Տիգրան Երւանդեանը, չըհասկացաւ Աժդահակի չար միտքը և Տիգրանուհուն մեծ պատւով Մարաստան ուղարկեց Աժդահակի մօտ:

Աժդահակը գրգռում է Տիգրանուհուն նորօր դէմ:

Աժդահակը Տիգրանուհուն դարձրեց տիկնանց տիկին, ոչ միայն նրա համար, որ չար միտք ունէր սրտում, այլ նաև խելօք ու գեղեցիկ էր Տիգրանուհին: Այնուհետև Աժդահակը իր տէրութեան մէջ ոչինչ չէր անում առանց նրա խորհրդի. ամեն գործ կարգադրում էր նրա խօսքով և հրամայել էր, որ ամենքը հնազանդեն նրան:

Այս բոլորն այսպէս անելուց յետոյ Աժդահակը մի օր քաղցրութեամբ ուզեց խաբել Տիգրանուհուն և հասնել իր չար նպատակին:

— Դու չգիտես, ասաւ, թէ ինչ չարամիտ է եղբօրդ կին Ջարուհին: Տիգրանը նրանից ազդած չի ուզում, որ դու լինես արիւնների տիկինը: Բայց քանի ես կենդանի եմ, Ջարուհին չի արժանանալ արիւնների թագուհու գահին և տեղ չի բռնիլ աստուածուհիների մէջ: Իսկ դու, սիրելիս, պէտք է ընտրես երկուսից մէկը, կամ պիտի մնաս առաջւայ պէս եղբայրասէր և բոլոր արիւնների աչքում խայտառակես, կամ լաւ մտածես վտանգի մասին և գլխիդ ճարը տեսնես:

Աժդահակը մտադրւել էր սպանել Տիգրանուհուն, եթէ նա չհամաձայնէր իր ասածներին: Բայց խելօք գեղեցկուհին իսկոյն հասկացաւ Աժդահակի դաւաճանութիւնը, միամիտ ձեացաւ և քաղցր խօսքերով հանդարտացրեց նրան: Իսկ միւս կողմից շուտով իր մտերիմ մարդկանց ձեռքով այս բոլորի մասին մանրամասն յայտնեց եղբօրը:

Տիգրանի և Աժդահակի պատերազմը

Այնուհետև Աժդահակը պատգամաւորներ ուղարկեց հայոց թագաւորի մօտ, որ ասեն.

—Արի մեր տէրութիւնները սահմանագլուխը, մի շատ կարևոր խօսելիք ու գործ ունենալ քեզ հետ, որի մասին ոչ գրով կարելի է յայտնել, ոչ էլ մարդու բերանով ասել. պէտք է անպատճառ երես առ երես խօսենք:

Տիգրանը խկոյն հասկացաւ Աթդահակի միտքը և զընով յայտնեց նրան, որ գիտէ նրա չար խորհուրդները:

Այսպիսով բացւեց Աթդահակի դաւաճանութիւնը: Այնուհետեւ էլ ոչ մի խորամանկութիւն չէր կարող փրկել Աթդահակին, և պատերազմն սկսւեց:

Հայոց թագաւորը ընտիր զօրքեր հաւաքեց կապադովկացիներից, վրացիներից, աղւաններից և Մեծ ու Փոքր Հայաստանից ու ամբողջ զօրութեամբ գնաց Մարաստանի վրայ:

Մեծ վտանգի մէջ էր Աթդահակը, որովհետեւ նա պէտք է պատերազմէր քաջ Հայկազնի զօրքի հետ: Հակառակութիւնը հինգ ամիս ձգձգուում էր, որովհետեւ Տիգրան Երւանդեանը շարունակ մտածում էր, թէ ինչպէս անի, ինչ հնար գտնի, որ քրոջն ազատի Աթդահակի ձեռքից: Վերջապէս նա կարողացաւ ազատել Տիգրանուհուն, և մօտեցաւ պատերազմի ժամը:

Քաջերը քաջերին հանդիպելով չէին կամենում թիկունքներն իրար դարձնել, ասում է աւանդութիւնը, ու կռիւն երկար շարունակուում էր:

Գեղեցիկ էր Տիգրան Երւանդեանը, ընդունակ բոլոր գործերի մէջ, իսկ ուժի կողմից իր հմանը չունէր աշխարհիս երեսին: Կռի տաք ժամանակը պատահեց նա Աթդահակին, ջրի պէս ճեղքեց նրա երկաթեայ զրահը, նիզակի լայն ծայրը խրեց նրա կուրծքը և գետին տապալեց թշնամուն: Աթդահակի մահը վերջ տւեց կռիւն:

Տիգրան Երւանդեանը պատերազմի դաշտից բերեց մօտ տասը հազար գերիներ: Գերիների մէջ կային Աթդահակի առաջին կին Անոյը և Աթդահակի ցեղից շատ աղջիկներ ու պատանիներ: Տիգրան Երւանդեանը նրանց բնակեցրեց Մասիս սարի արևելեան լանջի վրայ, իսկ միւս գերիներին

Մասիսի արևելեան կողմը, Երասխ գետի ափին: Հին երգիչները Աթդահակի սերունդը կոչում էին «Վիշապազուն», որ նշանակում է «վիշապի որդի»: այսպէս էին ասում նրանց, որովհետեւ «աթդահակ» բառը մեր լեզուով նշանակում է «վիշապ»:

Տիգրան Երւանդեանը չմոռացաւ իր քոյր Տիգրանուհուն: Թագաւորական պատուով և բազմաթիւ մարդկանցով նրան ուղարկեց իր շինած Տիգրանակերտ քաղաքը և այն կողմի բոլոր գաւառներին հրամայեց, որ ծառայեն Տիգրանուհուն:

Աթդահակի մահից յետոյ Մարաստանն անցաւ պարսից Կիւրոս թագաւորի ձեռքը:

6

Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Տիգրան Երւանդեանից յետոյ թագաւորեց նրա կրտսեր որդի Վահագնը: Ժողովրդական աւանդութիւնն ասում է, որ սա շատ քաջ և ուժեղ թագաւոր է եղել, կռւել է ոչ միայն մարդկանց, այլ նոյնիսկ վիշապների հետ և հաւաքել, քաղել է նրանց աշխարհիս երեսից. այդ պատճառով նա կոչւել է Վահագն Վիշապաքաղ:

Մեր հեթանոս պապերը Վահագնին աստուածացրին իր արած քաջագործութիւնների համար: Նրա կուռքը դրւած էր Աշտիշատ քաղաքի Վահեվահեան մեհեանում կամ Վահագնի սենեակում: Ասում են, որ Վահագնին պաշտում էին նաև վրացիները: Նրանք էլ կանգնեցրել էին Վահագնի արձանը և պատուում էին զոհերով:

Մեր պապերն ասում էին, որ Վահագնը չէր կարող մարդու պէս ծնւել: Նրա ծննդի մասին այսպէս էին երգում ժողովրդական երգիչները—

Երկնում էին երկինք, երկիր,
Երկնում և ծիրանի ծովը,

Երկունքով էր բռնւած նաև

Ծովում կարմրիկ եղեգնիկը:

Ծուխ էր բարձրանում եղեգնի փողից,

Բոց էր բարձրանում եղեգնի փողից,

Եւ մի պատանեակ դուրս վազում բոցից

Կրակ մաղերով, բոց միրուքով,

Զոյգ արևի պէս աչքերով:

Վահագնի մասին պատմում էին նաև, որ մի անգամ ձմեռ ժամանակ զնացել, յարդ էր գողացել ասորոց Բարշամ ցեղապետից: Երկնքի վրայով շտապ-շտապ վազելիս յարդը թափթփւել, ցրւել էր երկնքում: Մեր հեթանոս պապերը երկնքի վրայ ցոյց էին տալիս սպիտակ հեռքեր և ասում, թէ դա «յարդգողի ճանապարհ»-ն է:

7

ՎԱՂԱՐԾԱԿ

Վաղարշակը գալիս է Հայաստան

Վահագնից յետոյ մի քանի թագաւորներ նստեցին Հայաստանում: Սրանց գործերի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չի տալիս մեր պատմութիւնը:

Յայտնի է միայն Վահէ թագաւորի մասին, որ նա պատերազմել է նշանաւոր Ալէքսանդր Մակեդոնացու հետ և սպանւել կռւի դաշտում:

Վահէի մահից յետոյ Հայաստանում վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը, իսկ Հայաստանն ընկաւ Ալէքսանդր Մակեդոնացու ձեռքը:

Այդ երևելի թագաւորը տիրեց շատ ու շատ երկիրների և իր աթոռը հաստատեց Բաբելոն քաղաքում: Բայց շուտով Ալէքսանդր Մեծը մեռաւ, և նրա տիրած երկրները մակեդոնացի զօրավարները բաժանեցին իրար մէջ:

Մակեդոնացիների իշխանութեան օրով շփոթութիւն

էր տիրում հայոց աշխարհում: Ամեն մէկն աշխատում էր յաղթել միւսին և տիրել երկրին:

Այդ ժամանակ Կասպից ծովի հարաւ-արևելեան կողմը, Պարթևաստանում, երևաց մի քաջ իշխան, Արշակ անունով: Նա մեծ պատերազմներից յետոյ տիրեց արևելքին և Բաբելոնից դուրս քշեց մակեդոնացիներին:

Աւելի նշանաւոր էր Արշակ Քաջի թոռը, Արշակ Մեծը: Սա այնքան ուժեղացաւ, որ տիրեց ամբողջ Ասիային և իր թագաւորութեան գահը հաստատեց Ասորեստանի նինւէ քաղաքում:

Սա կամենալով ապահով կառավարել իր ընդարձակ թագաւորութիւնը՝ եօթանասուն հազար զօրք տւեց իր եղբայր Վաղարշակին և թագաւոր նշանակեց հայոց աշխարհի և նրա հարևան երկիրների վրայ:

— Գնա, ուրիշ երկիրներ էլ վերցրու, ասաւ Արշակ Մեծը, ինչքան միտքդ ու քաջութիւնդ կկտրեն, որովհետև քաջերի սահմանը իրենց ղէնքն է, որքան ղէնքը կկտրի, այնքանն էլ կտիրի*):

Երբ Վաղարշակը Հայաստան մտաւ, հայ իշխանները չհամարձակեցին դուրս գալ նրա դէմ:

Ընդհակառակը, Բագարատ մեծ նախարարը նրան դիմաւորեց իր զօրքով, ոսկի և արծաթ մատուցեց նրան, զարդարեց մետաքսէ շորերով ու վակասով, հայրենի թագը դրաւ նրա գլխին և տարաւ նստեցրեց ոսկեզօծ, ականակուռ գահի վրայ, իր աղջիկն էլ տւեց կնութեան:

Վաղարշակը ասպանուում է իր թագաւորութիւնը

Վաղարշակը Հայաստանի զանազան կողմերից ժողովեց անւանի և քաջ մարդկանց իրենց զօրքերով ու զնաց կանգ առաւ Արմաւիր կոչւած բլրի մօտ:

*) «Սահմանը քաջաց, ղէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի»:

Նա բաւական ժամանակ մնաց այդտեղ զինավարժութեան համար, որովհետեւ հայոց զօրքը պատերազմական ոչ մի կարգ չգիտէր:

Այնուհետեւ Վաղարշակը գնաց Փոքր Ասիայի իշխանների դէմ, որոնք դեռ իմացած չլինելով Արշակ Մեծի յաղթութիւնների մասին, հաստատ էին պահում մակեդոնացիների հետ կապած դաշնը: Կապադովկիայի Մորփիւղիկէս իշխանը նրանց գլուխ անցնելով պատերազմ յայտարարեց Վաղարշակի դէմ:

Կռող կողմերը իրար պատահեցին Փոքր Հայքում, Գողոնիա կոչւած մի բլրի մօտ: Նրանք բանակ դրին միմեանցից բաւական հեռու և այդպէս մնացին շատ օրեր:

Վերջապէս, երբ Վաղարշակը սկսեց պատերազմը, Մորփիւղիկէսը կատաղաբար յարձակեց նրա զօրքի վրայ: Մորփիւղիկէսը սրտոտ մարդ էր, խոշոր կազմւածքով. իր մարմնի համեմատ էլ մեծ ոյժ ունէր: Նա զրահաւորւած էր պղնձով ու երկաթով և իր սակաւաթիւ, բայց ընտիր զինւորների հետ գետին էր տապալում Վաղարշակի քաջ ու ընտիր զինւորներին: Նա աշխատում էր հասնել հայոց թագաւորին: Վերջապէս, մօտենալով, արձակեց իր նետը, որը սլացաւ թռչունի պէս: Բայց չուշացան հայ քաջերը և նիզակով սպանեցին Մորփիւղիկէսին, իսկ նրա զօրքը հալածեցին:

Այնուհետեւ դադարեց մակեդոնացիների կռիւը, և նւաճած երկիրը հանդարտեց Վաղարշակի ձեռքի տակ:

Ապա Վաղարշակ թագաւորը գնաց դէպի հիւսիս և գեղեցիկ կերպով կարգաւորեց այդ կողմի երկիրները: Այդտեղ շինեց իրեն համար ամարանոցներ, որսի տեղեր, այգեստաններ և բուրաստաններ:

Նա իր մօտ կանչեց նորեկ վայրենի ցեղերը, որոնք բնակւում էին հիւսիսային դաշտում և Մեծ Կովկասեան լեռների ստորոտում ու հովիտներում: Վաղարշակը հրամայեց նրանց, որ թողնեն աւազակութիւնն ու մարդապանութիւնը, հարկ տան ու հնազանդեն թագաւորական

հրամաններին, որպէսզի, երբ միւս անգամ գայ, գեղեցիկ կարգեր հաստատի նրանց երկրում և իշխաններ ու առաջնորդներ նշանակի նրանց վրայ: Ապա արձակեց նրանց, տալով իմաստուն մարդիկ և վերակացուններ:

Իսկ երբ փչեցին սաստիկ քամիները և հիւսիսը ցըրտեց, Վաղարշակը իջաւ Արարատեան դաշտը, կարգի դրաւ զօրքը և վերակացուններ նշանակեց այնտեղ: Այնուհետեւ իր բոլոր գլխաւորներով գնաց Միջագետքի Մծբին քաղաքը, որ Արշակ Մեծը նրան տւել էր իբրեւ մայրաքաղաք:

Վաղարշակը ծանօթանում է հայերի պատմութեան հետ

Երբ Վաղարշակը հաստատեց իր թագաւորութիւնը, կամեցաւ իմանալ, թէ իրենից առաջ ովքեր են տիրել հայոց աշխարհին և ինչպիսի մարդիկ են եղել նրանք: Արդեօք քաջ մարդկանց տեղ է թագաւորում, թէ երկչոտ:

Վաղարշակը գտաւ մի ասորի, Մար Աբաս Կատինա անունով, որը խելօք մարդ էր և լաւ գիտէր քաղդէական ու յունական լեզուները: Մի համակ տւեց նրան և ուղարկեց իր եղբայր Արշակի մօտ, թանգազին ընծաներով: Նամակի մէջ այս էր գրել.

«Յամաքի ու ծովի թագաւոր Արշակ, որ պատկերով նման ես մեր աստածներին, իսկ բախտով բարձր բոլոր թագաւորներից, քո փոքր եղբայր և նիզակակից Վաղարշակը, որ քեզանից հայոց թագաւոր է կարգւած, առողջութիւն ու յաղթութիւն է ցանկանում քեզ:

«Դու ինձ հրամայել էիր, որ քաջ ու իմաստուն կերպով վարւեմ. չմոռացայ խրատըդ, ինչքան կարողացայ, խնամք տարայ և հոգս քաջցի ամեն բանի մասին:

«Այժմ, երբ քո խնամակալութեամբ կարգի բերի այս թագաւորութիւնը, ուղեցի իմանալ, թէ ինձանից առաջ ովքեր են տիրել հայոց աշխարհին և որտեղից են այս երկրի նախարարութիւնները:

«Յայտնի չէ, թէ եղել է այստեղ որ և է կարգ և

պաշտամունք: Ինչպէս նաև, թէ սվքեր են այս աշխարհի երեւելիներից առաջինն ու վերջինը: Մի օրինաւոր բան չկայ այս երկրում, ամեն ինչ խառն է ու վայրենի:

«Ուստի խնդրում եմ, հրամայես բանալ թագաւորական դիւանդ այս մարդու առաջ, որպէսզի գտնի քո եղբօր ու որդու ցանկացածը և շուտով ճշգրիտ պատմութիւն բերի մեզ: Ես լաւ գիտեմ, որ իմ ուրախութիւնը քեզ էլ կուրախացնի:

«Ո՛ղջ եղիւր դու, որ երեւի ես աստուածների մէջ բնակւելով»:

Արշակ Մեծը Մար Աբաս Կատինայի ձեռքով այս նամակն ստանալով շատ ուրախացաւ, որ այսպէս խելօք բան է մտածել իր փոքր եղբայրը, որին հաւատացել էր իր թագաւորութեան կէսը: Նա իսկոյն հրամայեց, որ բաց անեն Նինւէի արքունի դիւանը Մար Աբասի առաջ:

Մար Աբաս Կատինան բոլոր մատենաները նայելով, վերջապէս գտաւ մի մատեան, որ Ալէքսանդր Մեծի հրամանով քաղդէական լեզուից յունարէն էր թարգմանւած: Մատենան իր մէջ պարունակում էր հին ազգերի և նախնիքների պատմութիւնները:

Այդ մատենանից Մար Աբասը հանեց միայն հայ ազգի ճիշտ պատմութիւնը և յոյն ու ասորի լեզուով գրւած բերեց Մծբին մայրաքաղաքը, Վաղարշակ թագաւորի մօտ, ասում է մեր պատմագիր Մովսէս Խորենացին:

Իսկ գեղեցկադէմ, քաջազեղ և հանճարեղ Վաղարշակը այդ պատմութիւնը համարեց իր առաջին գանձը և մեծ զգուշութեամբ պահեց իր պալատի մէջ: Նրա մի մասը հրամայեց, որ փորագրեն արձանի վրայ:

Վաղարշակը կարգ ու կանոն է մտցնում պալատում

Վաղարշակը ծանօթացաւ հայոց աշխարհի պատմութեան հետ: Իմացաւ, թէ ի՞նչ իշխաններ են եղել հին ժամանակ և ինչ գործեր են կատարել. դրա համեմատ էլ

պաշտօն ու պատիւներ տւեց նրանց իր արքունի պալատում, զօրքի և կառավարութեան մէջ:

Վաղարշակը կարգ ու կանոն մտցրեց պալատում: Նա մեծ ուշադրութիւն դարձրեց իր անձի, պալատի և կանանոցի պահպանութեան վրայ: Այդ գործը նա յանձնեց Հայկի սերնդին: Այսպէս, Վաղարշակին պաշտպանում էին զինւած թիկնապահներ, որ քաջ նիզակաւոր ու սուսերաւորներ էին: Դրանց գլխաւորը կոչւում էր Մաղխազ:

Պալատը պահպանում էին չորս գունդ պահապաններ, ամեն մի գնդի մէջ կար տասը հազար զինւած մարդ: Պալատի պահապան զօրքը կոչւում էր Ոստան գունդ: Կանանոցի պահպանութեան համար ներքինիներ էին նշանակւած և դրանց վրայ գլխաւոր էր կարգւած Հայր-Մարդպետը:

Պալատում նա նոր օրէնքներ հաստատեց և առանձին ժամեր նշանակեց ընդունելութեան, խորհուրդների, ուրախութիւնների և զբօսանքների համար:

Նա երկու յիշեցնող էր պահում իր մօտ: Մէկը պէտք է բարին յիշեցնէր, միւսը վրէժխնդրութիւնը: Բարի յիշեցնողին պատւիրել էր, որ իրեն յիշեցնի արդարութիւնն ու մարդասիրութիւնը, եթէ բարկացած ժամանակ անիրաւ հրամաններ տալու լինէր:

Վաղարշակը զանազան պաշտօններ տւեց նախարարներին: Բազարատ նախարարին նա իրաւունք տւեց թագաւորի գլխին թագ դնելու, թագադիր և ասպետ կոչւելու, որովհետեւ նա պատուով ընդունել էր Վաղարշակին: Բացի դրանից իրաւունք տւեց նրան արքունիքում և թագաւորական տան մէջ շրջելիս մանր մարգարտով զարդարած երեք տակէն վարսակալ կապելու՝ առանց ոսկու և ակների: Այս Բազարատից է ծագել մեր պատմութեան մէջ յայտնի Բազրատունի նախարարութիւնը:

Թագաւորից յետոյ երկրորդ նշանակեց Մուրացան նախարարին, այսինքն Մարաց իշխանին, որը Աժդահակի սերնդից էր:

Մի առանձին նախարար նշանակեց, որ իրեն ձեռնոց-

ներ հագցնի, և այդ նախարարութիւնն անւանեց Գնթունի: Երբ թագաւորը դուրս էր գալիս պալատից, Արծրունի նախարարները նրա առջևից արծիւներ էին տանում:

Դատ նախարարին, որ Գեղամի սերնդից էր, նշանակեց որսերի վերակացու: Յետոյ այդ նախարարութիւնը Վարաժնունի կոչեց Դատի Վարաժ որդու անունով, որը յայտնի էր իբրև հմուտ նետաձիգ:

Գնունի նախարարները համեղ խմիչքներ էին պատրաստում թագաւորի համար: Վաղարշակը շատ էր գլարձանում Գնունի անւան վրայ, որը կարծես նշանակում էր զինի ունի:

Մայրի անտառներում բնակւող Հաւենունիները թագաւորի համար բազէներ պէտք է պահէին:

Սպանդունիները սպանդանոցների վրայ էին կարգւած: Իսկ Զինականներն էլ, շատ կարելի է, թագաւորի համար ձիւն բերողներն էին ու նրա ամարանոցներ պահողները:

Վաղարշակը շատ որդիներ ունէր, նա բոլորին չափեց իր մօտ, Մծբինում, որովհետև գիտէր, որ իր մահից յետոյ կռիւ կսկսէր թագաւորական գահի համար: Վաղարշակը նրանց ուղարկեց Հաշտեանք գաւառը և տւեց այդ գաւառի բոլոր գիւղերի եկամուտները: Բացի դրանից ուժիկ նշանակեց թագաւորական գանձարանից: Իրեն մօտ թագաւորութեան համար թողեց միայն իր անդրանիկ որդի Արշակին և նրա որդի Արտաշէսին, որին շատ էր սիրում: Եւ իսկապէս, Արտաշէսը կենդանի և ուժեղ տղայ էր: Փոքրիկ Արտաշէսին տեսնողներն ասում էին, թէ նա քաջ մարդ կդառնայ:

Այնուհետև արդէն օրէնք դարձաւ Արշակունի թագաւորների համար, որ միայն մի որդին մնայ թագաւորի մօտ իբրև ժառանգ, իսկ միւսները գնան Հաշտեանք գաւառը:

Վաղարշակը կուսակալներ է նշանակում սահմանների վրայ

Վաղարշակը ուշադրութիւն դարձրեց նաև երկրի պահպանութեան վրայ:

Նա ղինւորական կարգեր մտցրեց և նրանց համար զանազան աստիճաններ սահմանեց՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն:

Երկրի սահմանների մօտ ապրող իշխաններին Վաղարշակը կուսակալ նշանակեց: Նրանք պէտք է պահպանէին հայոց աշխարհը թշնամիների յանկարծակի յարձակումներից:

Այդ կուսակալների մէջ նշանաւոր էր արևմուտքի կուսակալ Տորքը, որին խիստ անձոռնի դէմքի համար՝ Անգեղ էին ասում: Եւ իսկապէս, կուսիտ էր նա, խոժոռակազմ, տափալաքիթ, խոր աչքերով ու դաժան հայեացքով: Տորք Անգեղի ոյժի և քաջութեան մասին շատ զարմանալի բաներ էին պատմում երգիչները: Ասում էին, որ նա ձեռքերով ձղում էր այնպիսի կարծր ու պինդ քարեր, որոնք ոչ մի ձեղք չունէին: Ճղած քարը քերում էր եղունգներով և տախտակի պէս հարթում, ապա նրանց վրայ փորագրում էր արծիւներ և ուրիշ բաներ:

Պատմում էին նոյնպէս, որ նա մի օր Պոնտոս ծովի ափին հանդիպել է թշնամիների նաւերին և յարձակւել նրանց վրայ: Թշնամիները նրան տեսնելով քաշւել են ծովը ուժ ասպարէզ: Տորքը չկարողանալով նրանց հասնել, վերցրել է բլրի չափ քարեր և ձգել նրանց ետևից: Քարերի ընկնելուց ծովի մէջ գոյացել են խոր պատուածքներ, որոնց մէջ խորտակւել են շատ նաւեր. իսկ մնացած նաւերին քշել, տարել են բարձրացած ալիքները:

Վաղարշակի միւս կարգադրութիւնները

Վաղարշակը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց նաև պաշտամունքի վրայ: Արմաւիր քաղաքում նա շինել տւեց կուռքերի մեհեաններ և դրաւ նրանց մէջ արեգակի, լուսնի և իր նախնիքների արձաններ:

Վահագնի սերնդի մարդիկ եկան նրա մօտ և խնդրեցին, որ թոյլ տայ նրանց մեհեանների մէջ սպասաւորել:

Վաղարշակը մեծապէս պատուեց նրանց, յանձնեց քրմութիւնը, առաջին նախարարութիւնների կարգը դասեց և անւանեց Վահուհի:

Վաղարշակ թագաւորը կարգի բերեց նաև քաղաքներն ու գիւղերը: Նա հրամայեց նորոգել Շամիրամի քաղաքը. զանազան տեղերում շինել տւեց բազմաբնակ քաղաքներ և մեծ ու մարգաշատ գիւղեր: Թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում նա նշանակեց իրաւարարներ (դատաւորներ): Հրամայեց, որ քաղաքացիներին աւելի մեծ պատիւներ տան, քան թէ գիւղացիներին: Գիւղացիները պէտք է բաղաժանգիներին պատւէին իշխանների պէս: Բայց դրա համար քաղաքացիները չպէտք է պարծենային, այլ պարտաւոր էին եղբայրաբար վարւել գիւղացիների հետ:

Ահա այսպիսի մեծագործութիւններ և բարեկարգութիւններ արաւ Վաղարշակ թագաւորը հայոց աշխարհում: Նա վախճանեց Մծբին քաղաքում՝ քսան երկու տարի թագաւորելուց յետոյ:

8

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

Հալարտ ու պատերազմասէր թագաւոր էր Վաղարշակի թոռ Արտաշէսը: Մինչև նրա թագաւորելը Արշակունիների մէջ պարսից արքաներն էին առաջինը համարւում, իսկ հայոց թագաւորները՝ երկրորդ:

Արտաշէսը չուզեց երկրորդական դահը նստել, այլ կամեցաւ առաջինը լինել: Եւ պարսից արքան առաջնութիւնը նրան տւեց: Այն ժամանակ Արտաշէս թագաւորը իրեն համար մի պալատ շինեց պարսից աշխարհում և ըսկըսեց իր պատկերով փող կտրել: Այնուհետև պարսից թագաւորը ստիպւած էր նրա ձեռքի տակ ծառայել:

Աւագութիւնը չգոհացրեց Արտաշէս թագաւորին: Նա ուզում էր արշաւել դէպի արևմուտք և նորանոր երկիր-

ներ նւաճել: Նախ քան Հայաստանից դուրս գալը Հայաստանում թագաւոր նշանակեց իր որդի Տիգրանին: Հիւսիսային կողմի կուսակալութիւնը յանձնեց վրաց մեծ բղերշի Միհրգատին և նրան կնութեան տւեց իր Արտաշամայ աղջիկը:

Երկիրը այսպէս տապանովելուց յետոյ Արտաշէսը հրաման տւեց շատ մեծ զօրք ժողովել արևելքից և հիւսիսից: Եկան, հաւաքւեցին զօրքերը: Այնքան շատ էին նրանք, որ անկարելի էր համարել, այլ պէտք էր չափել: Ամեն տեղ, որտեղից նրանք անցնում էին կամ բանակ դնում, Արտաշէսը հրամայում էր մարդագլուխ մի մի բար գցել, որ դրանով երևայ զօրքերի շատութիւնը: Կուր ժամանակ նրա զօրքի նետաձգութիւնից ծածկւում, խաւարում էր արեգակը, և լոյս ցերեկը մութ գիշեր դառնում: Երբ նրա զօրքը գետից ջուր էր խմում, գետը նւագում էր, ինչպէս ձմրան ամիսներին, մինչև անգամ ձորերից վազող առատ ջրերը չէին կարողանում պակասը լրացնել:

Ահա այսպիսի անհամար զօրքով Արտաշէսը արշաւեց դէպի արևմուտք, տիրեց ամբողջ Փոքր Ասիային և հասաւ մինչև Միջերկրական ծովը:

Ծովի առաջ էլ կանգ չառաւ նա, որովհետև վճռել էր ամբողջ արևմուտքը իրեն հնազանդեցնել: Անթիւ նաւերով ծածկեց ծովը և մտաւ Յունաստան: Այդ տիրած երկիրներից նա բազմաթիւ կուռքեր ուղարկեց Հայաստան:

Բայց յայտնի չէ, թէ ինչ պատճառով ահագին խռովութիւն ընկաւ Արտաշէս թագաւորի զօրքերի մէջ: Նրանք սկսեցին միմեանց կոտորել. ասում են, որ այդ խռովութեան մէջ զինւորները սպանեցին իրենց թագաւորին:

Հալարտ ու պատերազմասէր էր Արտաշէս աշխարհակալը և շատ ու շատ երկիրներ էր նւաճել իր թագաւորութեան օրով, բայց մահւան ընկալին արտասուելով բացականչեց. «Աւաղ փառացս անցաւորի», այսինքն՝ «Ափսոս անցաւոր փառքիս»:

ԵՐԻԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

Երևանդ Արշակունու թագաւորելը եւ մանուկ Արտաշէսի
փախուստը

Արտաշէս Ա-ի մահի յետոյ մի քանի թագաւորներ
նստեցին Հայաստանում: Այդ թագաւորներից մէկի անունը
Սանատրուկ էր:

Սանատրուկի ժամանակ հայ նախարարների մէջ ա-
ռաջին տեղն էր բռնում Երևանդ անունով մի սրտոտ ու
յաղթանդամ իշխան: Նրա մայրը Արշակունի էր և ունէր էլի
մի որդի Երևազ անունով:

Երևանդը խոնարհ և առատաձեռն մարդ էր: Նա կա-
րողացել էր բոլորի սիրտը գրաւել: Եւ երբ Սանատրուկ
թագաւորը յանկարծ սպանւեց որսի ժամանակ, Երևանդին
նստեցրին թագաւորական գահը: Բայց Բագրատունիներից
ոչ ոք չուզեց նրա գլխին թագ դնել:

Թագաւոր դառնալուց յետոյ կասկած ընկաւ Երևանդի
սիրտը: Նա վախենում էր, որ Սանատրուկի որդիները մե-
ծանալով իր ձեռքից կխլեն թագաւորութիւնը: Եւ այդ
վտանգից ազատելու համար նա կոտորել տւեց Սանա-
տրուկի որդիներին*):

Ազատւեց միայն մանուկ Արտաշէսը, որին ծծմայրը
փախցրեց Հեր գաւառը: Ծծմայրը այդ մասին իսկոյն լուր
տւեց Արտաշէսի դայեակ Սմբատին, որը Բիւրատ Բագրատու-
նու որդին էր: Նա այդ ժամանակ գտնւում էր իր կալւած-
քում՝ Սպեր գաւառի Սմբատաւան գիւղում: Սմբատը, երբ
տեղեկացաւ, որ Սանատրուկը սպանւել է, իսկ նրա որ-
դիքը կոտորւել, իսկոյն իր երկու աղջկան՝ Սմբատանոյշին

*) Երևանդի մասին ասում էին, որ նա չար աչք ունէր. երբ լուսանում
էր, արքունի սպասաւորները պինդ քարեր էին բռնում Երևանդի առաջ, և նրա
չար աչքից քարերը ձաքում էին:

ու Սմբատունուն տարաւ Բայբերդ ամրոցը և այնտեղ
պատսպարեց:

Ամրոցի պահպանութիւնը յանձնեց քաջ տղամարդ-
կանց, իսկ ինքը վերցնելով իր մի կնոջն ու սակաւաթիւ
մարդկանց՝ գնաց, գտաւ մանուկ Արտաշէսին:

Երևանդ թագաւորը իմացաւ Սմբատի գնալը և մար-
դիկ ուղարկեց, որ նրան բռնեն: Այդ պատճառով Սմբատը
երկար ժամանակ շորերը փոխած ստիպւած էր ոտով թա-
փառել մանկան հետ մար հովիւների իջևաններում: Իսկ
երբ յարմար ժամանակ գտաւ, փախաւ պարսից թագաւո-
րի մօտ:

Պարսից թագաւորը, որ վաղուց արդէն լսել էր Սմ-
բատի քաջութեան մասին, մեծ պատիւ տւեց նրան. մա-
նուկ Արտաշէսին էլ մեծ պատուով պահեց իր որդիների
հետ:

Երևանդը մտածում է իր զահն ապահովելու մասին

Երևանդը շարունակ մտածում էր, որ իր համար մեծ
չարիք է պատրաստւում պարսից արքունիքում: Այդ պատ-
ճառով հանգիստ քուն չէր գալիս նրա աչքերին: Իսկ
քնած ժամանակն էլ սարսափելի երազներ էր տեսնում:

Որպէսզի կարողանայ մի կերպ ոչնչացնել Արտաշէսին,
նա պարգևներով պատգամաւորներ ուղարկեց պարսից
թագաւորի մօտ՝ ասելու.

— Իմ արիւն ու հարազատ, ինչո՞ւ ես մեծացնում մար
Արտաշէսին իմ և իմ թագաւորութեան դէմ: Ինչո՞ւ ես հաւա-
տում աւագակ Սմբատի այն խօսքին, թէ Արտաշէսը Սա-
նատրուկի որդին է: Հովիւների որդուն նա աշխատում է
Արշակունի դարձնել այսինքն քեզ արիւնակից ու հարա-
զատ: Ո՛չ, նա Սանատրուկի որդին չէ. Սմբատը մի մար
տղայ է գտել ու խաբում է քեզ:

Սմբատի մօտ էլ մի քանի անգամ պատգամաւորներ
ուղարկեց ասելու.

—Զուր ինչո՞ւ ես այդքան աշխատում: Ծծմայրը քեզ խաբել է. դու իմ դէմ մի մար տղայ ես մեծացնում:

Երևանդը վատ պատասխան ստանալով՝ դայրացաւ, մարդիկ ուղարկեց Բայբերդ ամրոցը, կոտորել տւեց քաջ պահապաններին և գերի վերցնելով Սմբատի աղջիկներին պահեց նրանց Անի ամրոցում, Եփրատի ափին: Երբ Երևանդը տեսաւ, որ անկարելի է մանուկ Արտաշէսին ոչընչացնել, աւելի մեծ երկիւղի մէջ ընկաւ: Նա այժմ հաստատ գիտէր, որ վաղ թէ ուշ իր ձեռքից պէտք է խլեն թագաւորական իշխանութիւնը:

Եւ նա սկսեց պատրաստութիւն տեսնել: Դիմեց հռոմայեցիներին օգնութեան, հայոց Միջագետքը տւեց նրանց և սկսեց մեծ հարկ վճարել:

Բացի դրանից իր համար մի ամուր քաղաք շինեց և արքունիքը այդտեղ տեղափոխեց: Մանաւանդ որ Երասխ գետը հեռացել էր Արմաւիր կոչւած բլրից: Երբ ձմեռը երկարատե էր լինում, շուրը հիւսիսային ցուրտ քամիներից սառչում էր, և քաղաքի բնակիչները ջրի պակասութիւն էին քաշում:

Քաղաքի շինութեան համար Երևանդը մի քարաբլուր ընտրեց, որ գտնւում էր Արմաւրից մի քիչ հեռու, դէպի արևմուտք:

Քարաբլրի շուրջը գալարւում էր Երասխ գետը, իսկ նրա դիմացի կողմից հոսում էր Ախուրեանը:

Երևանդը պարսպել տւեց ամբողջ քարաբլուրը: Քաղաքի ներսը շատ տեղերում փորել տւեց գետի յատակին հաւասար խոր ջրհորներ:

Նա առանձին ուշադրութիւն դարձրեց միջնաբերդի վրայ: Ամրացնել տւեց բարձր պարիսպներով ու պղնձե դռներով:

Վերև բարձրանալու համար երկաթէ սանդուղներ էին շինւած մինչև դուռը. սանդուղի աստիճանների մէջ ծածուկ որոգայթներ կային, որպէսզի, եթէ մէկը թաքուն բարձրանար թագաւորին սպանելու, բռնէր: Ասում էին, որ այդ

սանդուղները երկու երես ունէին, մէկը արքունի սպասաւորների ու ցերեկով եկող գնացողի համար էր, իսկ միւսը սարքւած էր գիշերային դաւաճանների համար: Այս ամուր քաղաքը Նա Երևանդաշատ անւանեց.

Երևանդը զգոյշ թագաւոր էր: Նա Արմաւրից ամեն բան տեղափոխեց Երևանդաշատ քաղաքը, բացի կուռքերից: Կուռքերի տեղափոխութիւնը նա օգտակար չէր համարում. վախենում էր, չլինի թէ զոհաբերութիւնների ժամանակ շատ ժողովուրդ հաւաքւի իր քաղաքում և քաղաքի պաշտպանութիւնը դժւարանայ: Այդ պատճառով Երևանդաշատից բառասուն ասպարէզ հեռու, դէպի հիւսիս, Ախուրեան գետի վրայ, շինել տւեց մի փոքր քաղաք և կոչեց Բագարան, որ նշանակում է բազինների—կուռքերի բնակարան: Արմաւրից Բագարան տեղափոխեց բոլոր կուռքերը, մեհեաններ շինեց և իր եղբայր Երազին քրմապետ նշանակեց:

Ծննդոց անտառի եւ Երևանդակերտի շինութիւնը

Գետի հիւսիսային կողմը Երևանդը անկել տւեց մայրի ծառերի մի մեծ անտառ, որ անւանեց Ծննդոց: Պարիսպ քաշեց նրա շուրջը և լցրեց արագավազ այծեամբերով, եղնիկներով, եղջերուներով, վայրի էջերով, վարազներով: Երևանդը շատ էր ուրախանում այդտեղ որս անելիս:

Բայց Երևանդի բոլոր շինութիւնների մէջ ամենագեղեցիկն ու հոյակապը Երևանդակերտն էր: Այս դաստակերտը նա շինեց աչքի ձևով: Երասխից դէպի հիւսիս, մեծ հովտի մէջ շինել տւեց փառաւոր շինութիւններ, որոնք փայլում էին աչքի բբի պէս, այս շինութիւնները նա բռնակեցրեց մարդկանցով: Բնակութեան շուրջը ծաղկոցներ ու բուրաստաններ գցեց, որոնք նման էին բբի շուրջն եղած բոլորակին: Այնուհետև տնկեց բազմաթիւ այգիներ, որոնք յիշեցնում էին կոպերի խիտ ու գեղեցիկ գիծը: Հիւսիսից ձգւում էր մի կամարաձև բլուր, որ ասես

գեղեցիկ կոյսի սիրուն յօնք լինէր: Հարաւից տարածւում էին հարթ դաշտեր, որոնք նման էին գեղեցիկ ծնօտների, իսկ բերանի պէս բացւած գետը իր երկու ափով երկու բացւած շրթունքի էր նմանում:

Եւ այս գեղեցկանիստ դաստակերտը կարծես իր հայեացքը յառել էր բարձր Երւանդաշատ բաղաքին: Իսկ որ թագաւորաւայել դաստակերտ էր:

Արտաշէսի Հայաստան գալը

Արտաշէսի դայեակ Սմբատը շատ քաջութիւններ արաւ Պարսկաստանում: Պարթև նախարարները այդ տեսնելով թագաւորի մօտ եկան և խնդրեցին, որ պարգևատրի Սմբատին և տայ այն, ինչ որ ինքը, Սմբատը, կխնդրի:

Թագաւորը համաձայնեց և ասաւ. «Հարցրէք, տեսէք, ի՞նչ է կամենում այդ քաջը»:

Նախարարները պատասխանեցին. «Ով անմահ բարերարութիւն, Սմբատը մի բան է խնդրում քեզանից, որ դու Սանատրուկի որդի Արտաշէսին, քո արիւն ու հաւազատին, իր հօր գահի վրայ հաստատես»:

Արքայից արքան համաձայնեց, զօրք տւեց Սմբատին, որ Արտաշէսին տանի, հաստատի գահի վրայ:

Երւանդը Ուտիացոց գաւառումն էր, երբ լուր հասաւ, թէ պարսից թագաւորը մեծ զօրք է տւել Սմբատին, որ գնայ Երւանդի դէմ և մանուկ Արտաշէսին իր թագաւորութեան գահը նստեցնի: Այս լսեց թէ չէ, նախարարներից շատերին թողեց, որ այդ կողմի սահմանները պահպանեն, իսկ ինքը շտապով գնաց Երւանդաշատ, որ զօրք հաւաքի: Այդտեղ խնդիրներով ու պարգևներով կարողացաւ զօրքեր հաւաքել Հայաստանից, Վրաստանից, Կեսարիայի կողմերից և Միջագետքից: Գարուն էր, այդ պատճառով զօրքերը շուտ հաւաքւեցին:

Իր բազմաթիւ զօրքերով եկաւ նաև Մուրացան նախարարութեան տանուտէր Արգամը: Երւանդը վերադարձ-

րել էր նրան երկրորդական գահը, որ Արշակունի թագաւորներից մէկը խլել էր Մուրացաններից:

Թէ Արգամին և թէ առհասարակ բոլոր նախարարներին ու զօրքերին Երւանդը առատ պարգևներ բաժանեց:

Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշէսի հետ շտապով գնում էր դէպի Ուտիացոց սահմանները: Նրան դիմաւորելու եկան այն կողմի զօրքերը և Երւանդի թողած նախարարները: Երբ մնացած հայ նախարարներն իմացան, որ զօրքերը անցել են Սմբատի կողմը, յուսահատւեցին և իրենք էլ ուզեցին Երւանդից բաժանւել: Մանաւանդ տեսնում էին, որ հռոմէական զօրքերը ուշանում են:

Իսկ Երւանդը նրանց աւելի առատ էր պարգևատրում: Եւ որքան առատ էր պարգևատրում, այնքան աւելի ատելի էր դառնում: Բոլորն էլ գիտէին, որ Երւանդը Սմբատի երկիւղից է առատաձեռն դարձել: Եւ նրան այնքան չէին սիրում շատ պարգև ստացողները, ինչքան թըշնամանում էին քիչ ստացողները:

Սմբատը մանուկ Արտաշէսի հետ դուրս եկաւ Գեղամայ ծովի ափը, Արագած սարի ետևը. նա շտապով գնում էր դէպի Երւանդ թագաւորի բանակը:

Սմբատը բանի տեղ չէր գնում Երւանդի զօրքի շատութիւնը, նա միայն Մուրացան Արգամից էր վախենում, որովհետև քաջ էր Մուրացանը և բազմաթիւ տէգաւոր գունդ ունէր:

Արտաշէսը պատգամաւորներ ուղարկեց նրա մօտ և երդեց, որ Երւանդի տւած բոլոր պատիւները կթողնի նրան և ուրիշ աւելի մեծ պատիւներ կտայ, եթէ միայն հեռանայ Երւանդից:

Արտաշէսի եւ Երւանդի պատերազմը

Երւանդի բանակը գտնւում էր Երւանդաշատից դէպի հիւսիս, երբ հարիւր ասպարէզ հեռու, Ախուրեան գետի ափին: Երբ Արտաշէսի զրօշակները երևացին, Արգամը իր

հետևակ զօրքով անցաւ նրա կողմը: Այն ժամանակ Սըմբատը հրամայեց փողերը հնչեցնել և իր զօրքը առաջ մղելով այնպէս արշաւեց Երւանդի զօրքի վրայ, ինչպէս արծիւն արշաւում է կաքաւներէ վրայ: Երւանդի աջ և ձախ թևերի նախարարներն էլ բաժանուելով նրանից՝ միացան Սմբատի հետ: Վրաց զօրքը թէև սկզբում լաւ էր կռւում, բայց շուտով փախուստ տւեց կռւի դաշտից:

Պէտք էր տեսնել Երւանդի գնդի և Միջագետքի զօրքերի սարսափելի կոտորածը:

Երբ բանակները իրար խառնուեցին, Տաւրոսի բաշերը Արտաշէսի կողմը դիմեցին: Նրանք խօսք էին տւել Երւանդին, որ իրենց կեանքը չեն խնայի Արտաշէսին սպանելու համար: Արդէն հասել էին նրան, երբ նրանց առաջը կտրեց Արտաշէսի ծծմօր որդի Գիսակը և կոտորեց բոլորին: Բայց քաջ Գիսակի դէմքը թրով կիսւեց ու նա ընկաւ կռւի մէջ: Տաւրոսի գնդի ջարդը տեսնելով, Երւանդի զօրքերը սկսեցին փախչել:

Իսկ Երւանդը ձի հեծած դիմեց դէպի Երւանդաշատ. թէև արդէն գիշեր էր, բայց նա ամեն մի իջևանում փոխում էր ձին և շարունակում փախուստը, որ թշնամու ձեռքը չընկնի: Իսկ քաջ Սմբատը սակաւաթիւ կտրիճ զօրքով նրա ետևից ընկած հալածեց մինչև քաղաքի դուռը:

Արտաշէսի զօրքերը անցան Երւանդի գնդի կանգնած տեղը և գիշեր ժամանակ բանակ դրին ընկած զինուորների դիակների վրայ:

Արտաշէսը այդ գիշերը անց կացրեց Երւանդի վրանի աակ, որը շինւած էր կաշից ու կտաւից: Առաւօտը նա իշխանաբար վարւելով, հրամայեց թաղել սպանւածներին: Այն հովիտը, որտեղ նա բանակ դրաւ, կոչւեց Մարաց Մարզ, իսկ պատերազմի տեղը՝ Երւանդավան, որ նշանակում է մի տեղ, որտեղից վանել, փախցրել էր Երւանդին:

Այնուհետև Արտաշէսը գնաց մայրաքաղաքի վրայ: Կէս օրից առաջ նա հասաւ Երւանդակերտին և հրամայեց զօրքին, որ միաբերան կանչեն. «Մար ամատ», այսինքն՝

«Մաքն եկաւ»: Նա ուղում էր յիշեցնել այն անարգ խօսքը, որ Երւանդը իր մասին ասել էր պարսից թագաւորին ու Սմբատին: Դրանից յետոյ Երւանդակերտը Մարմէզ կոչւեց, որովհետև Արտաշէսը կամեցաւ Երւանդի անունը ջնջել այդ դաստակերտի վրայից:

Մինչև Արտաշէսի և բոլոր զօրքերի գալը Սմբատը պահում էր մայրաքաղաքի դուռը: Երբ նրանք հասան և ամրոցի դէմ կռիւ սկսեցին, ամրոցի պահապան դուռը անձնատուր եղաւ և բաց արաւ քաղաքի դուռը: Զօրքը մտաւ քաղաք: Արտաշէսի զինուորներից մէկը պալատը մղտաւ և թրի մի հարւածով սպանեց Երւանդին: Արտաշէսը չմոռացաւ, որ Երւանդը Արշակունի էր և հրամայեց թաղել նրան ու վրան մահարձան կանգնեցնել:

Երւանդի մահից յետոյ Սմբատը մտաւ թագաւորական զանձարանը, որոնեց, գտաւ Սանատրուկ թագաւորի թագը, բերեց, դրաւ Արտաշէսի գլխին և թագաւորեցրեց նրան ամբողջ Հայաստանի վրայ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԵՒ ԱՐՏԱՒԱՋԴ

Արտաշէս թագաւորը պարգևատրում է իրենն օգնողներին եւ շինում է Արտաշատ քաղաքը

Արտաշէս թագաւորի առաջին գործն եղաւ վարձատրել իր բարեկամներին և շնորհակալութիւն յայտնել նրանց:

Նա պարգևներ բաժանեց պարսկական զօրքերին և արձակեց իրենց աշխարհը:

Քաջ և պատւական Արգամին թողեց երկրորդական գահը և բացի դրանից իրաւունք տւեց գործածել յակնթակապ պսակ, երկու ականջին օղեր, մի ոտին կարմիր կօշիկ, ոսկէ գդալ ու պատառաքաղ և ոսկէ գաւաթ:

Արտաշէսը մեծ պարգևներ տւեց նաև իր դայեակ Սմբատին: Նրան յանձնեց ոչ միայն թագակապ ասպետութիւնն ու արևմտեան զօրքի իշխանութիւնը, այլ և գլխաւոր նշանակից հայոց աշխարհի բոլոր գործակալներին ու թագաւորական տան վրայ:

Նա չմոռացաւ Գիսակի որդիներսէսին. նախարարութիւն տւեց նրան և անւանեց Դիմաքսեան, որ նշանակում է դէմքը կիսւած: Երախտագէտ Արտաշէսը այդպէս արաւ ի յիշատակ քաջ Գիսակի, որ տաւրոսացիներին հետ կուեկիս զրկւել էր դէմքի կիսից ու մեռել:

Դրանից յետոյ Արտաշէսը հրաման տւեց Սմբատին, որ գնայ Բագարան ամուր քաղաքը և սպանի Երւանդի եղբայր Երւազին: Սմբատը մտաւ Բագարան, բռնեց Երւազին, հրամայեց երկանաքար կապել նրա վզից և ձգել գետի ջրապտոյտի մէջ:

Այնուհետև Սմբատը Երւազի տեղ քրմապետ նշանակեց Արտաշէսի ազգականներից մէկին: Սա մի ժամանակ երազ մեկնող ինչ որ մողի աշակերտ էր եղել և այդ պատճառով նրան անւանում էին Մոգպաշտէ, այսինքն, «մոգին հետևող»:

Սմբատը վերցրեց Երւազի բոլոր գանձերը, նրա հինգ հարիւր ծառաներին, մեհենանների ընտիր գանձերը ու բերեց տւեց Արտաշէսին:

Արտաշէսը բերած ծառաները Սմբատին պարգևեց, իսկ գանձերի վրայ աւելացնելով իր գանձերից էլ, հրամայեց Սմբատին, որ այդ գանձերը ընծայ տանի իր հայր և աջակից պարսից թագաւորին:

Սմբատը տարաւ Երւազի ծառաներին և բնակեցրեց Մասիսի ետևը, մի գիւղում, որ Բագարան անւանեց: Այնուհետև նա անցաւ Պարսկաստան, որ ընծաները արքայից արքային յանձնի:

Մինչդեռ Սմբատը Պարսկաստանում էր, հռոմայեցոց կայսեր հարկահանները մեծ զօրքով մօտեցան Հայաստան:

Նին և հարկ էին պահանջում: Արտաշէսը նրանց խնդրեց երկիր շմտնել և պահանջած հարկը վճարեց:

Արտաշէսը չուզեց մնալ Երւանդաշատ քաղաքում և հրամայեց նոր քաղաք շինեն Երասխ և Մեծամօրի գետերի խառնուրդի մօտ, մի բլրի վրայ:

Քաղաքը շինւեց կարճ ժամանակում և առանց դժուարութեան, որովհետև մայրի փայտերը բերւում էին Երասխով: Քաղաքի մէջ մի մեհեան շինեցին և Բագարանից այգտեղ բերին թէ՛ օտար և թէ՛ հայկական կուռքերը: Արտաշէսը հրամայեց, որ Երւանդաշատից դուրս բերեն գերի հրէաներին և բնակեցնեն նոր շինած քաղաքում: Այգտեղ փոխադրեց նաև Երւանդաշատ քաղաքի բոլոր զարդերը, որոնց մի մասը Երւանդը ինքն էր շինել տւել, իսկ մի մասը բերել Արմաւրից: Արտաշէսը նոյնպէս աշխատում էր բարեգարգել և հարստացնել նրան, ինչպէս վայել է մի թագաւորանիստ քաղաքի: Այս քաղաքը իր անունով Արտաշատ անւանեց:

Արտաշէսի պատերազմը ալանների հետ եւ Սաթենիկի հետ ամիսնանալը

Այդ ժամանակ ալանները իրենց հետ միացնելով միւս լեռնականներին և վրացիներից շատերին ահագին բազմութեամբ թափւեցին հայոց աշխարհը:

Արտաշէսը հաւաքեց իր զօրքերը ու գնաց նրանց դէմ, որ դուրս քշի երկրից: Այս երկու քաջ և աղեղնաւոր ազգերի պատերազմը հայոց աշխարհում սկսեց:

Բայց ալանները մի փոքր ետ քաշւեցին, անցան Կուր գետը և բանակ դրին նրա հիւսիսային ափին: Արտաշէսն էլ հասաւ ու բանակ դրաւ հարաւային ափին. այնպէս որ Կուր գետն էր բաժանում երկու բանակները:

Ալանների թագաւորը ալեւ չէր ուզում պատերազմել. նա խաղաղութիւն էր խնդրում, որովհետև հայ զօրքերը գերի էին վերցրել նրա որդուն և տարել Արտաշէսի մօտ:

Ալանաց թագաւորը խոստանում էր Արտաշէսին՝ տալ ինչ որ կ'իսնդրի, պատրաստ էր երգւելու և մշտական դաշն կապելու, որ ալանաց պատանիները այլևս չեն ասպատակի հայոց աշխարհը:

Բայց Արտաշէսը չէր համաձայնում: Այն ժամանակ գետափն եկաւ պատանու քոյրը, կանգնեց մի բարձր տեղ և թարգմանների բերանով այսպէս կանչեց դէպի Արտաշէսի բանակը.

«Քեզ եմ ասում, քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցիր ալաններին քաջ ազգին, արի համաձայնիր այդ պատանին տալու ալանների գեղաչեայ օրիորդիս: Ո՞վ է լսել մի ազգի կտրիճները վրէժի համար ուրիշ ազգերի կտրիճներին սպանեն կամ ստրկացնեն և կամ երկու քաջ ազգերի մէջ յաւիտենական թշնամութիւն գցեն»:

Այսպիսի իմաստուն խօսքեր լսելով Արտաշէսը դուրս եկաւ գետի ափը, տեսաւ գեղեցիկ կոյսին և հաւանեց:

Կանչեց իր դայեակ Սմբատին և յայտնեց, որ կամենում է ամուսնանալ ալանաց օրիորդի հետ: Ապա աւելացրեց.

—Պատրաստ եմ խաղաղութեան դաշն կապելու այդ քաջ ազգի հետ և պատանուն էլ արձակելու:

Սմբատին դուր եկաւ Արտաշէսի այս խօսքը, նա խնամախօս ուղարկեց ալանաց թագաւորի մօտ, որ ալանների մեծ օրիորդ Սաթենիկին կնութեան տայ Արտաշէսին:

Իսկ ալանաց թագաւորը հպարտ բացականչեց.

«Քաջ Արտաշէսը ռոտեղից պէտք է հազար հազարներ և բիւրեր տայ քաջազգի կոյս օրիորդի համար»:

Արտաշէս քաջ թագաւորը շատ վիրաւորեց այս խօսքերից և ահա—

«Հեծաւ իր սև գեղեցիկ ձին

Եւ ոսկէօղ կարմիր կաշւէ պարանը հանած,

Սրաթիւ արծւի պէս անցաւ գետը,

Նետեց ոսկէօղ կարմիր կաշւէ պարանը

Ու գցեց ալանների օրիորդի մէջքը:

Շատ ցաւեցրեց քնքոյշ օրիորդի մէջքը,
Արագ փախցնելով նրան իր բանակը»:

Այսպէս փախցրեց Արտաշէսը իր հարսնացւին և ապա մեծ հարսանիք արաւ: Երգիչներն այսպէս էին երգում այս հարսանիքի մասին.

«Ոսկի անձրեւ էր գալիս Արտաշէսի փեսայութեան
Ժամանակ,

Ու մարդարիտ էր թափւում Սաթենիկի հարսնութեան
Ժամանակ»:

Արտաշէսը սիրեց գեղեցիկ Սաթենիկին և նրան առաջինը համարեց իր կանանց մէջ:

Մի փոքր ժամանակից յետոյ Սաթենիկի հայրը վախճանւեց: Մի ալան հալածեց Սաթենիկի եղբօրը և բռնի կերպով տիրեց ալանաց աշխարհին:

Այդ իմանալով Արտաշէսը զօրք տւեց Սմբատին և ուղարկեց Սաթենիկի եղբօրը օգնելու: Սմբատը յաղթեց հակառակորդին և դուրս քշեց ալանաց աշխարհից, իսկ իշխանութիւնը վերադարձրեց Սաթենիկի եղբօրը:

Այնուհետեւ Սմբատը արշաւեց ալանաց թշնամիներին աշխարհը, աւերեց նրանց երկիրը և բազմաթիւ մարդկանց գերի վերցնելով բերեց Արտաշատ: Արտաշէսը հրամայեց նրանց բնակեցնել Մասիսի հարաւ-արևելեան կողմը, որ կոչւում էր Շաւարշական դաւառ: Դրանից յետոյ այդ դաւառը Արտազ կոչւեց, որովհետեւ գերիները բերւած էին Արտազ երկրից:

Արտաշէսը ըստեկարգում է Հայաստանը

Գեղեցիկ կարգեր ու սովորութիւններ մտցրին Վաղարշակն ու միւս թագաւորները, բայց հայոց աշխարհը դուրկ էր գլխաւոր արեւստներից ու գիտութիւններից: Հայերը աւագակութեամբ և թալանով էին պարապում. կարծես գիտութիւններ չէին հասկանում կամ հոգս չէին քաշում նրանց մասին, ասում է Մովսէս Խորենացին:

Ծանօթ չէին շաբաթներ, ամիսներ և տարիների բոլորման հետ: Հայ աշխարհի ծովականների և գետերի վրայ դեռ նաւազնացութիւն չկար: Հիւսիսային վայրերի ժողովուրդները նման դեռ հում միս էին ուտում: Չունէին ձկնորսական գործիքներ և մինչև անգամ երկրագործութիւնը շատ քիչ էր տարածւած:

Այսպէս էր հայոց աշխարհը Արտաշէսից առաջ: Իսկ նրա օրով այնպէս բարեկարգւեց երկիրը, որ ասում են, չէր կարելի մի կտոր անմշակ հող գտնել ոչ լեռներում և ոչ էլ դաշտերում:

Նա շատ զաղթականներ բերեց Հայաստան և բնակեցրեց սարերում, հովիտներում ու դաշտերում: Ամբողջ երկիրը ծածկեց գիւղերով ու ագարակներով: Անհրաժեշտ էր նրանց սահմանները որոշել, և Արտաշէս թագաւորը հրամայեց սահմանաքարեր պատրաստել: Քառակուսի քարեր տաշեցին, նրանց մէջ պնակի ձևով փոսեր շինեցին, քարերը հողի մէջ թաղեցին, իսկ նրանց փոսերի մէջ ուրիշ քառակուսի քարեր նստեցրին, որոնց ծայրերը գետնի երեսից մի փոքր բարձր էին: Այսպէս ահա որոշեցին գիւղերի ու ագարակների սահմանները:

Արտաւազդի նախանձը

Շատ որդիներ ունեցաւ Արտաշէսը Սաթենիկից: Անդրանիկը Արտաւազդն էր, որ մի նախանձոտ, հպարտ և ինքնահաւան մարդ էր: Նրան չէին սիրում հին երգիչները և պատմում էին, թէ՝

«Վիշապագունները գողացել են
մանուկ Արտաւազդին
և նրա տեղ մի դե են դրել»:

Արտաւազդը նախանձեց ծերունի Արգամի փառք ու պատւին: Նրա դէմ գրգռեց իր հօրը, մեղադրելով թէ Արգամն ուզում է ամենքի վրայ թագաւոր դառնալ: Արտաշէսը հաւատաց Արտաւազդի խօսքերին, երկրորդական գահը խլեց Արգամից ու տւեց Արտաւազդին:

Գրանից յետոյ մի օր Արտաշէս թագաւորը իր որդիների հետ միասին ճաշի գնաց Արգամի մօտ: Ճաշի ժամանակ թագաւորի որդիքը կասկածի մէջ ընկան, կարծելով որ դաւ են սարքել իրենց հօր դէմ: Նրանք շփոթ ու աղմուկ բարձրացրին, յարձակւեցին Արգամի վրայ և սկսեցին քաշքշել նրա ալևոր մագերը:

Իսկ Արտաշէսը սաստիկ վրդովւած վերադարձաւ Արտաշատ, գօրք տւեց իր Մաժան որդուն և ուղարկեց, որ Մուրացաններին կոտորի:

Մաժանը սպանեց Մուրացաններից շատերին, այլեց Արգամի պալատը և նրա աննման հարձ Մանդուին բերեց, ընծայեց Արտաշէսին:

Երկու տարուց յետոյ Արտաշէսը ներեց Արգամին, հրամայեց վերադարձնել բոլոր կալածները, բայց գեղեցիկ Մանդու հարձին իր մօտ պահեց:

Իսկ Արտաւազդը չբաւականացաւ Մուրացաններից խլած երկրորդական գահով: Նա խլեց նաև Նախիջևանը և Երասխի հիւսիսային ափին գտնւած բոլոր գիւղերը, որոնց մէջ շինւած էին Մուրացանների պալատներն ու բերդերը:

Այս գէպի մասին երգիչները ծաղրելով պատմում էին, թէ—

«Արտաշատ քաղաքը շինելու ժամանակ Արտաշէս թագաւորի քաջ որդին, Արտաւազդը, իր պալատի համար էլ տեղ չգտաւ, գնաց մարերի մէջ շինեց Մարակերտ քաղաքը»:

Այս բոլորը չկարողացաւ տանել Արգամի որդին և գէնքը ձեռքին դուրս եկաւ Արտաւազդի դէմ: Բայց թագաւորի որդին յաղթեց նրան և կոտորեց բոլոր Մուրացաններին, նրանց հետ նաև Արգամին: Իսկ նրանց իշխանութիւնն ու գիւղերը սեփականեցրեց: Եւ այս երեւելի նախարարութիւնից քնացին միայն մի քանի աննշան մարդիկ, որոնք ազատւեցին փախչելով Արտաշէսի մօտ:

Արտաւազդը հանգիստ չթողեց նաև իր հօր գայեակ Սմբատին:

Կասպից երկիրը ապստամբել էր Արտաշէսի դէմ: Ար-

տաշէսը ամբողջ հայ զօրքը տալով Սմբատին ուղարկեց այդ երկիրը և մինչև անգամ ինքը եօթն օր ճանապարհ գցեց նրանց։ Սմբատը գնաց, յաղթեց ապստամբներին, աւերեց Կասպից երկիրը ու իր հետ բազմաթիւ գերիներ բերեց, որոնց մէջ էր նաև այդ երկրի թագաւոր Զարգմանոսը։

Արտաշէսը ուրախացած՝ արժանի պատիւներ տւեց բազմաթիւ Սմբատին, կուի ամբողջ աւարը թողեց նրան և բացի դրանից մի քանի գիւղեր ընծայեց արքունի կալաւածներից։

Արտաւազդը դրա համար նախանձեց Սմբատին և ուզեց նրան սպանել։ Այս բանը Արտաշէսի ականջը հասաւ, և նա սաստիկ տխրեց։ Իսկ Սմբատը իր կամքով թողեց հայ զօրքերի իշխանութիւնը և իր գերիներով հեռացաւ, գնաց գէպի Ասորեստանի կողմերը, գէպի Տմորիք (Կորդիք)։

Այնտեղ ծերութեան հասակում նա ամուսնացաւ մի կնոջ հետ, որին սաստիկ սիրում էր և նրա պատճառով մնաց Տմորիքում։

Իսկ Արտաւազդը Սմբատի գնալուց յետոյ հօրից ստացաւ իր ցանկացածը, այն է՝ բոլոր զօրքերի իշխանութիւնը։

Արտաշէսի միւս որդիները իրենց կանանցից զրգուելով, նախանձեցին Արտաւազդին, որը ուզում էր ամեն պատւի տիրանալ։

Արտաշէսը զժգոհ որդիներին խաղաղացնելու համար զանազան պաշտօններ տւեց նրանց։

Արտաշէսի մահը եւ Արտաւազդի անհետանալը

Արտաշէս թագաւորը մի քանի անգամ ապստամբեց հռոմայեցիների դէմ և ուզում էր հարկ չտալ։ Բայց հռոմէական զօրքերի ոյժը տեսնելով, թողեց իր մտադրութիւնը և շարունակեց հարկ տալ։

Մի անգամ էլ, երբ Արտաշէսը Հռոմի կայսեր հրամա-

նով պատերազմելու էր գնում պարսիկների դէմ, ճանապարհին Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում հիւանդացաւ։

Այստեղ Արեղեան տոհմի նահապետ Արեղոն, որ մի կեղծաւոր ու խաբեբայ մարդ էր, աղաչեց թագաւորին, որ իրեն ուղարկի Եկեղեաց գաւառի Նրիդա քաղաքը, Արտեմիդի մեհեանը՝ կուռքերից բժշկութիւն և երկար կեանք խնդրելու։

Թագաւորը համաձայնեց, և Արեղոն գնաց մեհեանը, բայց մինչև նրա վերադառնալը Արտաշէս թագաւորը վախճանւեց։

Մեռնելու ժամին Արտաշէսը յիշեց իր անց կացրած ուրախ օրերը և հառաչելով ասաւ.

«Ո՛վ կտայ ինձ ծխանի ծուխը

եւ հաւասարդի առաւօտը,

Եղնիկների վազվզելն ու եղջերուների թրուշկոտելը։

Մենք փող էինք փչում և թմբուկ զարկում,

Ինչպէս թագաւորների սովորութիւնն է»։

Մեռաւ Արտաշէս թագաւորը և խոր սգի մէջ գցեց ամբողջ երկիրը։

Հայերը մեծ պատիւներ տւին նրա դիակին։

Դագաղը ոսկուց էր, միջի բարձն ու անկողինը բեհեզից, զգեստը ոսկեթել։ Թագը դրած էր զլխին, իսկ ոսկեզարդ գէնքը՝ առաջը։ Դագաղը շրջապատել էին թագաւորի որդիները, ազգականները, զինուորական պաշտօնեաները, նահապետներն ու նախարարների գնդերը և ապա զօրքը։ Բոլորն այնպէս էին զինւած, կարծես պատերազմելու էին գնում։

Առջևից պղնձէ փողեր էին փչում, ետևից գնում էին սևազգեստ ձայնարկու կոյսեր և լալկան կանայք։ Դրանցից յետոյ գնում էր ժողովրդի ահագին բազմութիւնը։ Այսպէս տարան և թաղեցին Արտաշէս թագաւորին։

Իսկ նրա սիրելի կանայք, հարձերը, մտերիմ ծառա-

ները և շատ մարդիկ չուզեցին բաժանուկ իրենց սիրելի
թագաւորից և ինքնասպան եղան նրա գերագմանի վրայ:
Նախանձոտ Արտաւազդը տեսաւ այս բանը և նեղա-
ցած ասաւ.

«Քնացիր

եւ ամբողջ երկիրը հետդ տարար.

Այս աւերակների վրայ ի՞նչպէս թագաւորեմ»:

Այն ժամանակ մեռած հայրը անիծեց որդուն.

«Եթէ որսի գնաս

Ազատ Մասիսի վրայ,

Թող քաջքերը քեզ բռնեն,

Տանեն ազատ Մասիսի վրայ.

Այնտեղ մնաւ և էլ լոյս չտեսնես»:

Այս ծանր անէծքը շուտով կատարեց, ասում է
աւանդութիւնը:

Արտաւազդը հօր մահից յետոյ թագաւոր դառնալով
իր բոլոր եղբայրներին դուրս քշեց Այրարատից դէպի Աղի-
ովիտ և Առբերանի գաւառները: Իր մօտ պահեց միայն
Տիրան եղբօրը, իբրեւ ժառանգ, որովհետեւ ինքը որդի չու-
նէր: Նոր էր թագաւոր եղել, և ահա մի օր Արտաշատի
կամուրջն անցնելով գնաց Մասիսի կողմերը կինձ ու վայրե-
նի էջ որսալու: Որսի ժամանակ յանկարծ խելագարեց, իր
ձիով մի անդունդ գլորեց ու անհետացաւ:

Պառաւնեքը պատմում են, թէ նա այնտեղ բանտարկ-
ւած է մի այրի մէջ, երկաթէ շղթաներով կապկալած:
Երկու շուն իբրեւ թէ անդադար կրծում են նրա շղթաները,
և Արտաւազդը աշխատում է ազատուել այնտեղից, որ վերջ
տայ աշխարհին:

Բայց ասում են, որ դարբինների կռանի հարւածնե-
րից նորից ամրանում են նրա կապանքները:

Հայ դարբինները սովորութիւն ունեն կիրակի օրերը
երեք կամ չորս անգամ խփելու սալին, որպէսզի ամրանան
Արտաւազդի շղթաները:

ՅԱԽԵԼԻԱԾ

ԴՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

1

Երկնէր երկին և երկիր,

Երկնէր և ծիրանի ծով,

Երկն ի ծովուն ունէր

եւ զկարմրիկ եղեգնիկն:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր

եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր:

Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօրուս,

եւ աչքունքն էին արեգակունք:

2

Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,

Որ յաղթեցեր քաջ ազգիս Ալանաց,

Ե՛կ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց

Տալ զպատանիդ.

Ձի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց

Ձայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդա-
նութիւն

կամ ծառայեցուցանելով և ի սորկաց կարգի
պահել,

Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել:

3

Ուստի տացէ քաջն Արտաշէս հաղարս ի հազարաց և
բիւրս ի բիւրոց ընդ քաջագոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:

4

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ,
եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
եւ անցեալ որպէս զարծւի սրաթիւ ընդ գեան,
եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

5

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկան:

6

Վիշապագունք գողացան
Զմանուկն Արտաւազդ
Եւ դե փոխանակ եղին:

7

Արտաւազդայ ոչ գտեալ,
Քաջի որդւոյն Արտաշիսի,
Տեղի ապարանից
ի հիմնանալն Արտաշատու՝
Նա անց, գնաց և շինեաց
ի մէջ մարաց զՄարակերտ:

8

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց,
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէն է թագաւորաց:

9

Մինչ դու գնացեր
Եւ զերկիր ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս հրպէս թագաւորեմ:

10

Եթէ դու յորս հեծցիս
Յազատ ի վեր ի Մասիս՝
Զքեզ կալցին քաջք, տարցին
Յազատ ի վեր ի Մասիս,
Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես:

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՆԵՐ

երև

I—VI

Քաղաքակրթութեան տարերքը

Գլուխ

1 Ապրուստի գլխավոր միջոցները	7
2 Նախնական գործիքները	8
3 Նախամարդկանց բնակութեան տեղը	9
4 Պաշտպանելու ամենալավ միջոցը	10
5 Խմբովին կերակուր ճարելը	11
6 Թափառական կեանք	12
7 Քարէ գործիքներ	12
8 Կենդանիներ սպանելու և բռնելու զէնքեր	15
9 Որսորդութիւն և ձկնորսութիւն	17
10 Մսի պաշար	19
11 Յղկած քարէ գործիքներ	20
12 Կրակի գիւտը	22
13 Խորովելն ու թխելը	24
14 Կրակով որսորդութիւն	25
15 Անասնապահութիւն	26
16 Եփելու արեստը և ամանները	28
17 Ձարդեր	30
18 Բնակարան	34
19 Հագուստ	39
20 Գործելու, մանելու և կարելու արեստները	40
21 Երկրագործութիւն	42
22 Բրօնզի և երկաթի դար	45
23 Յեղը և նրա առաջնորդը	48
24 Մայրական տոհմ	51

25 Փոխանակութիւն	53
26 Ցամաքային և ջրային ճանապարհներ	56
27 Համայնական և մասնաւոր սեփականութիւն	58
28 Ընտանիք	60
29 Արհեստաւորներ	62
30 Վաճառականներ	63
31 Աղնականներ և ստրուկներ	65
32 Լեզու	68
33 Գիր	71
34 Աստածներ	77
35 Հոգիներ	80
36 Զոհ	81
37 Կուսքեր և մեհեաններ	83
38 Քուրմեր	85

Հայկական աւանդութիւններ

Գլուխ

երև

1 Հայկ և Բէլ	89
2 Հայերը տարածւում են Հայաստանում	92
3 Արամ	96
4 Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ	96
5 Տիգրան Երևանդեան	101
6 Վահագն	107
7 Վաղարշակ	108
8 Արտաշէս Աշխարհակալ	116
9 Երևանդ Արշակունի	118
10 Արտաշէս Բ. և Արտաւազդ	125
ՅԱԻԵԼԻԱՅ. Գուսանական երգեր	135

ՆԿԱՏԻԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Առաջին երեսում բաց է թողնած

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՐԵՓՈԽԻԱԾ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

բառերը

Երես	առ զ	ապամ է	պէտք է լինի
10	11 վերևից	պաշտպանելու	պաշտպանելու
33	10 ներքևից	նաշխած	(նաշխած)
36	10 ներքևից	եղեգնից	եղեգնից
44	5 ներքևից	եղներ	եղներ
69	11	դրեց	դրաւ
	17	ձեքների	ձեքների
71	5	երկուր	երկուր
81	13	դերեզմաններ	դերեզմաններ
89	6	դուզեց	չուզեց
90	1	Բէլ	Բէլ
95	14 վերևից	դրել	դրել
97	4 ներքևից	«Աստ-	աստ-
	2	փափաղը»:	փափաղը:
101	4 վերևից		5
102	9	էլ	էր

Պ Ո Ն Տ Ո Ս (ՍԵՒ ԾՈՎ)

ԿՈՂԿԱՍԵԱՆ

ԱՌՆԱՇՆՈՅ

Վ Ր Ա Ս Ա Ն

ԱՎԵՆՆԵՐ

Կուր գետ

ՈՒՏԻԱՅՈՑ ԳԱՒԱՐ

Բաղարան

Երանդակերտ
Երանդաշատ

Արագած
Արմավիր
Արտաշատ

Մեղրի
Քեղ

Մասիս

ՀԱՌԱՐՇԱԿԱՆ ԳԱՒԱՐ
(ԱՐՏԱՁ ԳԱՒԱՐ)

ՍԻՆԼԻՔ

ԿԱՄ
ՍՈՍԱԿԱՆ

Նախիջևան

Երասխ գետ

Աշտիշատ

ԱՂԻՈՎԻՏ ԵՒ

ԱՌԲԵՐ

ԳԱՒԱՐ

Աղի ծով
(Վանայ ծով)

Շամիրամակերտ
(Վան)

Հայոց Ձոր

ԿՈՐԴՐԻՔ
(ՏՄՈՐԻՔ)

ԼՈՌԵՐ

ՆԵՐ ԵՒ ԶԱՐԵԱՆԻ

ԳԱՒԱՐ
ՍԻՐԻՅԱՆ

ՄԱՐԱՆԻ ԳԱՒԱՐ

ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

ՄՃԻՆ

ՕՆԻՈՒՆ

ՄԵԴԱՅԻՆԵՐ
(ՄԱՐԱՍՏԱՆ)

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ

Պ Ա Դ Ո Վ Կ Ր Ա Մ Ե Ր ՈՐԻ ՀԱՅՔ

Կեսաբլիա (Մաժաք)

ԶՈՐԲՈՐԻ ՀԱՅՔ

ՀԱՇՏԵԱՆԻ ԳԱՒԱՐ
Տիգրանակերտ

ԵՐԲՈՐԻ ՀԱՅՔ

Ա

Տ Ա Ի Ր Ո Ս

Կ Ա Ս Տ

Ս Ո Ր Ս

Ս Ո Ր Ս

Վ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱՆ

ՍԵՆՆԱՆԻ

ՄԵԴԱՑԻՆԵՐ
(ՄԱՐԱՍՏԱՆ)

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀԱՅՈՑ

ՄԱՐԻՖ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
Ե
ՎԵՐԵՎՈՐԵՆԵՐԸ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0402967

